

შოთა შესია

თეიგუკაზ ბაგონიგვილი

(ცხოვრება და შემოქმედება)

გამომცემლობა „საბავთა საქართველო“
თბილისი — 1982

9(ა41)
63.3(25)
9(+7.922)+092 [თეიმურაზ ბატონიშვილი]
მ 587

წიგნში განხილულია XIX საუკუნის გამოჩენილი ქართველი მეცნიერ-ისტორიკოსის, მწერლისა და საზოგადო მოღვაწის თეიმურაზ ბატონიშვილის ცხოვრება და მოღვაწეობა.

წიგნი გამოდის თეიმურაზ ბატონიშვილის დაბადების 200 წლისთავთან დაკავშირებით. განკუთვნილია მკითხველთა ფართო წრისათვის.

რედაქტორი რ. მეტრეველი

თეიმურაზ ბატონიშვილის ცხოვრება და მოღვაწეობა

თეიმურაზ ბატონიშვილი, როგორც ყოველმხრივ საინტერესო პიროვნება და, პირველ რიგში, საქართველოს ისტორიკოსი, ღირსია მოგონებისა.

პირველად აკად. მ. ბროსემ სამართლიანად მიუთითა თ. ბატონიშვილის დამსახურებაზე. იგი თავის ერთ-ერთ სიტყვაში, აკადემიის საერთო კრებაზე 1838 წ., აღნიშნავდა: „მე არ შემიძლია განუცვიფრებლად წარმოვსთქვა თეიმურაზის სახელი, რომელშიაც მაღალი ზნეობა შეერთებულია განათლებულ გონებასა და ვრცელ მეცნიერებასთან, რომელიც მწერლობით შრომაში პოულობს კეთილშობილურს გასართობს, რომლის მიზანი არის თავისი შრომით უკვდავყოს ხსენება თავია ერისა, რომლის მდაბალ მოწაფედ, სვინდისის ქვეშ უნდა ვთქვა — აღვიარებ ჩემს თავს“ (Д. Бакрадзе — Статьи по ист. и др. Гр., გვ. 9, შდ. თ. ქორდანია, „ქრონიკები“... I, გვ. IX).

თ: ბატონიშვილის ბიოგრაფია, მისი მექვიდრობა შეუსწავლელია. ამიტომ მკვლევარს, რომელიც დაინტერესებულია თ. ბატონიშვილით, როგორც ისტორიკოსით, უხდება აგრეთვე მუშაობა მისი ბიოგრაფიის აღსადგენად და ნედლი, დაუმუშავებელი მასალის მთლიანად დამუშავება. ამ ამოცანის ღირსეულად გადაწყვეტას ხელს უშლის ის გარემოებაც, რომ „ჩვენთვის“ ამგამად უხელმწიფედომელია ის მასალები, რომელიც ალბათ იქ ინახება, სადაც თ. ბატონიშვილმა თავისი ცხოვრების უმნიშვნელოვანესი პერიოდი გაატარა.

ჩვენს ზელთ მყოფი მასალები (კავკასიის არქეოლოგიური კომისიის აქტები „АКТЫ“..., თ. ბატონიშვილის წერილები ბროსესადმი და სხვ.) თ. ბატონიშვილის მრავალმხრივ საყურადღებო ცხოვრების სურათის აღსადგენად არაა საკმარისი, მით უმეტეს — მისი შემკვიდრების დეტალური ანალიზისათვის. მაგრამ ეს პირველი ცდაც თ. ბატონიშვილის პიროვნების შესწავლისათვის უმნიშვნელო არ უნდა იყოს.

I

თ. ბატონიშვილი არის საქართველოს უკანასკნელი მეფის, გიორგი XII-ის მრავალრიცხოვანი ოჯახის წევრი. დაიბადა თბილისში (რედ.) 1782 წ. 23 აპრილს, როგორც ამაზე თვით თეიმურაზის ერთ-ერთი მინაწერი მიგვითითებს¹. თეიმურაზი გიორგი XII-ის პირველი ცოლისაგან შეძენილ შვილებს შორის ყველაზე უმცროსი იყო. პ. იოსელიანის ცნობით იგი გამხდარა შიზეზი დედის, ქეთევანის გარდაცვალებისა².

მისი აღზრდის შესახებ, როგორც სხვა ბატონიშვილების აღზრდაზე, „გიორგი XII ცხოვრების“ აღმწერ პლ. იოსელიანს არავითარი მასალა არა აქვს დაცული. სამაგიეროდ თვით თეიმურაზ ბატონიშვილის ერთ-ერთი წერილიდან ირკვევა, რომ იგი იზრდებოდა კათალიკოზ ანტონ პირველის სკოლა გავლილ, ცნობილ რექტორ დავით ალექსიშვილის ხელმძღვანელობით.

1834 წ. მაისის 16-ით დათარიღებულ წერილში თ. ბატონიშვილი ბროსეს წერდა: დავით ალექსიშვილი იყო „პაპის ჩემის მეფის ირაკ-

¹ ერთ-ერთ აკროსტიხს წამძღვარებულ შენიშვნაში, თეიმურაზი გარკვევით აღნიშნავს „წელსა ქსით 1810 აპრილის 23, თავრის მყოფმან ესთქვი ესე აკროსტიხური ჩემს შობის დღეს, რომლისა კიდურ წერილობა [არს]: წათ გიორგი ვაკურთხევ დღესა შენსა, რომელსა შინა ვიშევე მწირი თეიმურაზ“. იხ. საისტორიო ფონდი, H. 2.225, თეიმურაზის ლექსების ალბომი — ფურც. 18.

² პლ. იოსელიანს დაცული აქვს შემდეგი ცნობა: „პ იენის 1782 წლისა მშობიარობისა გამო თეიმურაზზედ, მეფის რძალი ქეთევან გარდაიცვალა“ (ცხ. გიორგი XII-ისა“, 1936 წ., აკ. გაწერლიას რედაქციით, გვ. 10, შდ. დ. ბატონიშვილი — „მასალები“, 1905 წ., გვ. 27). **დამატების ამ თარიღს იმეორებს მ. ბროსე** (იხ. Жур. Мин. Нар. прос... 1846. ноябрь. გვ. 38). ხოლო დ. ბაქრაძისათვის იგი უცნობი ყოფილა (შდ. Бакрадзе — Статьи по истории, 1887, გვ. 9).

ლის დროს და მამის ჩემის მეფის გიორგის დროს... ინტექტორი და უპირველესი მოძღვარი საქართველოს სასწავლებელთა და დიდი სასწავლებელი ჰქონდა გამართული კახეთის ქალაქსა შინა თელავს, სამეფოს პალატის ნაწილშია და იქ ასწავლიდა მამი ჩემის მეფის გარდაცვალებამდის; მერმე თავის ნებით გადამდგარა... ეს დავითი ალექსიშვილი იყო შაგირდი ანტონ კათალიკოს პირველისა და ჩემის ძმის დავითისა და ჩემი ფილოსოფიისა, ისტორიისა და ქართული ენისა და წერისა მოძღვარი ის იყო. ჩემი ძმა დავით ხომ აღრევე ბარებოდა და როცა სწავლის დრო მოვიდა მეც მას ვებარე და ის მასწავლიდა და სხვა ოსტატებიცა მყვანდნენ. იმ ჩვენმა ოსტატმა დავით ალექსიშვილმა საქართველოს ისტორია დიახ კარგად იცოდა... საზოგადოდაც კარგი ისტორიკოსი იყო¹. ცხადია, რომ სამეფო საგვარეულოს წევრი გამოცდილ ოსტატის — დავით რექტორის ხელში შესაფერ მომზადებას მიიღებდა. საფიქრებელია, „საქართველოს ისტორიის კარგად მცოდნე... საზოგადოდაც კარგი ისტორიკოსის“ მეცადინეობის წყალობით აღძროდა სურვილი თეიმურაზს თავისი სამშობლოს ისტორიის არა მარტო შესწავლისა, არამედ დამუშავებისაც.

თეიმურაზ ბატონიშვილი იზრდებოდა უფროსი ძმის დავითის უშუალო მეთვალყურეობით და მზრუნველობით. თეიმურაზი მას თავის აღმზრდელად სთვლის. „ეკურთხეული გარდაცვალებული ძმა იგი ჩემი (დავითი, შ. მ.) ძმობის გარდა — წერდა იგი ბროსეს — ჩემი მოჭირნახულე იყო და აღმზრდელ და სხვათა ძმათა შორის განსაკუთრებული ვიყავ მისი“². ასეთივე მზრუნველობას და მოჭირნახულებას უწედა დავითი თავის ძმას მეფე გიორგის გარდაცვალების შემდეგაც, როცა თეიმურაზი დარჩა უმამულოდ და სხვა საშემოსავლო სახსრების გარეშე³.

1798 წ. მომხდარა თ. ბატონიშვილის დაწინდვა ოთარ ამილახვარის ქალიშვილ ელენეზე: პლ. იოსელიანი დაწინდვას უკავშირებს გიორგის მოგზაურობას თრიალეთისაკენ, რომელიც, პლატონის მიხედვით, 1778 წ. ზაფხულში მომხდარა. „ამასვე დღესა დაწინდეს მისსა ქალსა ელენეზედ მეფის ძე თეიმურაზი, რომელსაც არა სურდა იგი ცრლად მიხეზისათვის მის, რომელ იყო პირველ დანიშნული მის

¹ თ. ბატონიშვილის წერილები ბროსესადმი, წ.-კ. საზოგადოების ფონდი, S №—4.794, რვეული 1, ფურც. 28. ქვემოთ ყველგან „წერილები“..

² იქვე, ფურც. 4.

³ იხ. დავითის წერილი კნორინგისადმი 1802 წ. 19 მაისს, „Акты“, 11, გვ. 308.

ძმაზედ მემკვიდრეზედ დავით, რომელმანაც მამისა არა უთანხმოებით შეირთო ცოლად სომეხთა აბიმელიქის სვიმონისა ქალი“ (გვ. 83; ცხადია, 1778 წ. მეფის მოგზაურობის თარიღი შეცდომაა, რადგან 1778 წ. თეიმურაზი ჯერ კიდევ დაბადებული არ იყო და, ცხადია, არც მისი დაწინდვა მოხდებოდა დაბადებამდე 4 წლით ადრე). როცა დავითმა შეირთო ცოლად სომეხი ვაჟრის ქალი და ამის გამო ოთარ ამილახვარი დიდად განაწყენებული დარჩა და მეფის ოჯახს დასცინოდა კიდევ. მეფე გიორგის თანხმობით მოხდა ქორწინება თეიმურაზისა ელენეზე დავითის ქორწინების შემდეგ, ე. ი. 1799 წლის * დასასრულს¹.

თ. ბატონიშვილის ბავშვობის წლების, მისი აღზრდისა და განათლების შესახებ მასალები ძალიან მცირეა და უნაკლო სურათის აღდგენა ძნელი ხდება. სამაგიეროდ შედარებით მეტი მასალაა მისი ბიოგრაფიისათვის გიორგის გარდაცვალების შემდეგ.

როგორც ცნობილია, გიორგის გარდაცვალების შემდეგ იწყება არეულობა და შფოთი ერეკლე II მრავალრიცხოვან მემკვიდრეთა შორის. გიორგის ანდერძისამებრ ტახტი დავითს უნდა მიეღო, მაგრამ ლაზარევს ნაბრძანები ჰქონდა მეფის გარდაცვალების შემდეგ ტახტი არც ერთი მემკვიდრესათვის არ დაეთმო. დავითი აღიარებულ იქნა რეგენტად ტახტისა და არა მეფედ, ხოლო იულონ ერეკლეს-ძე, ერთის მხრით, დარეჯან დედოფალი მეორეს მხრით. ფიქრობდნენ გამეფებას. დესპანების: გ. ავალიშვილისა და ე. ფალავანდიშვილის მიერ 8 იანვარს ჩამოტანილ და 14 იანვარს წაკითხულ „უმალლესი ბრძანებით“ დავითი მტკიცდებოდა გამგედ საქართველოსი, მაგრამ იგი არ იქნა მიღებული იულონისა, დარეჯანისა და სხვების მიერ... შფოთი და არეულობა გრძელდებოდა. ვერც პავლე პირველის მორიგმა რესკრიპტმა, რომელმაც დავითის გამგებლობა დაადასტურა (1801 წ. 18 იანვარი) მოსპო შუღლი და მტრობა მემკვიდრეებს შორის². მთელს ამ ბრძოლაში ერეკლეს შვილებსა და შვილის-შვილებს შორის თ. ბატონიშვილი განუხრელად ედგა გვერდით თავის ძმას დავითს³, ყოველნაირად ცდილობდა შეენარჩუნებინა დავითის განკუთვნილი, წერდა წერილებს სხვადასხვა პირთ და ურჩევდა მათ მიეღოთ გამგეობა „უმალლესი რესკრიპტით“ დამტკიცებული პირისა. ასე, მაგ., 1801 წლის იანვარს, თ. ბატონიშვილი ამილახვარს წერდა,

* 1800 წელს (იხ. გ. შარაძე, თეიმურაზ ბაგრატიონი, 1972, გვ. 13 — რედ.).

¹ შდ. პლ. იოსელიანი — ცხ. გიორგი XIII-სა, გვ. 139.

² შდ. პლ. იოსელიანი — ცხ. გიორგი XIII-სა, გვ. 215—232.

³ „АКТЫ“... ტ. II, გვ. 68.

რომ ის არის პირველი ქართველებიდან, რომელიც წინააღმდეგია დავითისა და ამდენად ხელმწიფის უმაღლესი ბრძანების. აფრთხილებს მას, რომ ამის გამო იგი დაუსჯელი არ დარჩება, სადაც არ უნდა წავიდეს¹.

გიორგი XII თავის სიცოცხლეშივე დანიშნა მეფედ დავითი, რომელიც 1800 წ. 20 დეკემბერს სცემს სხვადასხვა სახის ბრძანებებს. მათ შორის აღსანიშნავია მის მიერ დანიშვნა თეიმურაზისა მოხელედ. „შენ იყავი ციხეში, პური ბევრი დაამზადე — სწერს იგი თეიმურაზს, თუ ბიძები მოისურვებენ მოსვლას გორში, არ დაუშვა... მე შენ დაგხიშხე ქართლში მოადგილედ (Наместником), მოაგროვე მებრძოლები და მოემზადე, აგრეთვე თვალყური ადევნე იმას, თუ რას შვრებიან შენი ბიძები“². როგორც ამ ბრძანებიდან ჩანს, დავითს თეიმურაზი დაუნიშნავს თავის მოადგილედ ქართლში. მაგრამ ესე, როგორც დავითის „მეფობა“, ასევე თეიმურაზის მოადგილეობაც ხანმოკლე აღმოჩნდა. 1802 წ. 9 აპრილს კნორინგის ჩამოსვლამ საზღვარი დაუღო მათ. კნორინგმა ისარგებლა შექმნილი მდგომარეობით და აგრეთვე დავითის მისწრაფებით სამეფო ხელისუფლების მთელი ატრიბუტების აღდგენისაკენ და გადააყენა იგი.

ამის შემდეგ თეიმურაზი, რომელიც მისი სიტყვით, მამა მისის ხანმოკლე სიცოცხლის გამო დარჩა უმამულოდ, იმყოფება თავის სამ დათან ერთად დავითის ხარჯზე³. ის მცირე ადგილებიც კი, რომელიც მამამ, გიორგიმ, მისცა მას, ნაზარსკეტი, კარაჯალი და ლომისციხე⁴. მეუტაცა კირილე ავალიშვილს. 1802 წ. აპრილის 11-ით დათარიღებულ განცხადებით, თეიმურაზი მიმართავს კნორინგს, რათა უკანონოდ მიტაცებული ლომისციხე, რომელიც მას ემსახურებოდა მამის სიცოცხლეში და დავითის მმართველობის დროსაც, დაუბრუნ-

¹ „АКТИ...“ ტ. I, გვ. 310.

² „АКТИ...“ ტ. I, გვ. 296.

³ „АКТИ...“ ტ. I, გვ. 308, იქვე, გვ. 212, დავითს, როგორც ჩანს, თეიმურაზი თავის ქონების შემკვიდრდაც კი სურდა.

⁴ „АКТИ...“ ტ. II, გვ. 80. მოხსენებული კარაჯალი უნდა იყოს კავკასიის ხუთფერსიან რუკაზე ნაჩვენები Караджалар — (E 7, 62—30, 71—45) აქვე, მასთან ახლო მდებარეობდა, როგორც ჩანს, „აქტებში“ მოხსენებული ნაზარსკეტი, რაც ჩვენი აზრით უფროს კავკასიის ხუთფერსიან რუკაზე მოხსენებულ Назар-ის, (E 7, 62—45, 41—30) ანუ ვახუშტის მიხედვით ნაზარას სოფელს — (გეოგრ. 168) ალგეთში — მდ. ალგეთის მარჯვენა მხარეს (იხ. ი. ლორთქიფანიძე — ქვემო-ქართლი, I—II, 1935, გვ. 333). ხოლო ლომისციხე არ იხსენიება არც ვახუშტის „გეოგრაფიაში“ და არც სხვაგან. ჩვენი აზრით ლომისციხე უფროს კავკასიის ხუთფერსიან რუკაზე ნაჩვენებ მოსთაიის (E 7, 62—45, 42—00), რაც კარაჯალია და ნაზარას ახლოსაა და აღნიშნულ რუკაზე ნაჩვენებია როგორც გორა. ამდენად საფიქრებელია ლომისტინი, „აქტებში“ ლომისციხედ მოხსენებიანთ — ან კიდევ პირიქით.

დეს, დაუნიშნონ მოურავი და იქ არავის სხვას არ ჰქონდეს ხელი¹. ამავე მამულების თეიმურაზისათვის დაბრუნების თხოვნას შეიცავდა დავითის ზემოთაღნიშნული წერილიც იმავე კნორინგისადმი 19 მაისს 1802 წ.

ჯერ კიდევ 1801 წ. თებერვალში, როდესაც თეიმურაზი გორში იმყოფებოდა, მან განაცხადა სურვილი რუსეთში წასვლისა. ზოგ ბატონიშვილს ამისათვის დროც დაუნიშნეს, მაგრამ თეიმურაზმა, ალბათ სხვა მოსაზრებით, ავადმყოფობა მოიმიზეზა და გამგზავრების დრო აღარ დაინიშნა².

თეიმურაზ ბატონიშვილი ისევე, როგორც დავითი, კმაყოფილი დარჩა რუსეთის ხელისუფლების ბრძანებისა დავითის გამგედ დანიშვნის გამო და არც ფიქრობდა მის წინააღმდეგ გამოსვლას. მაგრამ, როცა რუსეთის მიზანი აშკარა გახდა და დავითის „ვითარცა იმპერატორის მოადგილისა“, ხელისუფლება მოისპო, აზრი იცვალა და დაიწყო თავისებური მზადება რუსეთის წინააღმდეგ შესაბრძოლებლად.

1802 წ. ზაფხულში იგი „რალაცის“ მომზადების მიზნით ჩასულა სურამში და ცხოვრობდა ნიკოლოზ კუბაძესთან. სურამში ყოფნისას, ალბათ გადაბირების მიზნით, თეიმურაზს დაუბარებია თავადი ხადრიბეკოვი და ჰქონია საუბარი მასთან, ხოლო მან ამ საუბრის მთელი შინაარსი შემდეგი სახით გადასცა ლაზარევს: 1802 წ. ერთ-ერთი საუბრის დროს, უთითებდა ხადრიბეკოვი, თეიმურაზი დამემუქრა რა მე, აცხადებდა, რომ „ოცი დღის შემდეგ საქართველოში რუსები სრულებით არ იქნებიანო“. იგივე ხადრიბეკოვი 1802 წ. ივნისში თეიმურაზს მეორეჯერ ელაპარაკა, ხოლო ამ უკანასკნელს თითქოს აღუნიშნავს: „მამა ჩემმა მისცა ტახტი რუსეთის ხელმწიფეს, მაგრამ ის იყო სულელი (глуп), მე კი მაგაზე ჰქვიანი ვარ და მე მინდა ვფლობდე მას (საქართველოს, შ. მ.) მთელი მისი სიმამგრებით“³. დაუჯერებელია, რომ თეიმურაზს ამგვარად მოეხსენებინა თავისი მამა და საკუთარი თავი; მაგრამ როგორც არ უნდა იყოს ეს საუბარი გადასხვაფერებული, მისი ანტირუსული განწყობილება მაინც ნათელია. რომ ის სწორედ რუსეთის საწინააღმდეგო ბრძოლის მოსამზადებლად იყო ჩასული სურამში, ამას თვით სახლის პატრონის, რუსების მიერ მოსყიდული, ნიკოლოზ კუბაძის ჩვენებაც ადას-

¹ „АКТЫ“... ტ. I, გვ. 311.

² „АКТЫ“... ტ. I, გვ. 328.

³ „АКТЫ“... ტ. II, გვ. 181.

ტურებს, რომ თეიმურაზი ღებულობდა წერილებს თბილისიდან, იმერეთიდან და მას ინახავდა დიდის საიდუმლოებით თავის საწოლ ქვეშ და რომ მას (ჟუბაძეს) მოუსმენია მისი საუბარი თავად აბაშიძესთან, სადაც ნათქვამი იყო სპარსეთის ჯარის თავდასხმის მოსალოდნელობაზე და ამავე დროს ოსმალების, ლეკების, იმერეთის ჯარის და საქართველოს მოწინავე ნაწილის დახმარებაზედაც რუსების გასანადგურებლად. გარდა ჟუბაძისა, სხვებიც ადასტურებენ მიმოწერას თეიმურაზისა და აბაშიძისას ახალციხეში და სხვაგან¹. ასევეა მოთხრობილი ბარტენევის პატაჯში სიმონოვიჩისადმი². ყოველივე ამის გამო კოვალენსკი მეფის-ძე დავითს სწერდა: „გენერალი ლაზარევი მაცნობებს მე, რომ მასთან მისული ცნობებით, ძმა თქვენი, უბრწყინვალესი მეფის-ძე თეიმურაზი, იმყოფება სურამში რაღაცას შესაგროვებლად, როგორც სურამელებს, ასევე სხვა სოფლის მცხოვრებლებს ავიწროვებს, ავალებს მორწმუნეებს ეკლესიებში მოიხსენიონ ქართველთა მეფის ერთ-ერთი მემკვიდრე, თითქოს-და აქვს მიმოწერა იმერეთში და ახალციხეში და ზოგჯერ თავისთან იზმოზს თავადებს და აზნაურებს გაუგებარ საკითხებზე“³. და ბოლოს კოვალენსკი თხოვს ითათბიროს თავის ძმასთან და გაიყვანოს იგი სურამიდან.

შიილო რა ლაზარევიმ ზემომოყვანილი ცნობა, მის შესამოწმებლად თვით გაემგზავრა სურამში. თეიმურაზს გაუგია რა ლაზარევის განომგზავრება, განუზრახავს გორში გადასვლა. მაგრამ ისინი ერთმანეთს შეხვდნენ⁴ გზაში. თეიმურაზი მხოლოდ მისი ბრძანების შემდეგ გადაყვანილ იქნა გორში 1802 წ. 18 ივლისს. ცნობების ადგილობრივად შემოწმებას და დადასტურებას მოჰყვა აბაშიძისა და პ. ლარაძის დაპატიმრება⁵. გორიდან თეიმურაზი იმავე წლის 29 ივლისს გადმოყვანილ იქნა თბილისში და იქ ცხოვრობდა⁶.

სპარსეთში გაქცევის რამდენიმე დღით წინ, ალბათ იმისათვის, რომ დაეფარა ეს თავისი ფარული განზრახვა, თეიმურაზმა ერთხელ კიდევ მიმართა ციციანოვს თხოვნით, რათა მას დაეწერა ბრძანება მისი რუსეთში გაგზავნის შესახებ⁷. ცხადია, მისი ეს თხოვნა არ იყო გულწრფელი, პირიქით, მიმართული იყო იქითკენ, რომ თავი

¹ „АКТЫ“... ტ. II, გვ. 181—182.

² „АКТЫ“... ტ. I, გვ. 311—312.

³ იქვე, გვ. 312.

⁴ „АКТЫ“... ტ. II, გვ. 182.

⁵ „АКТЫ“... ტ. II, გვ. 182, ტ. I, გვ. 312—313.

⁶ „АКТЫ“... ტ. I, გვ. 367.

⁷ „АКТЫ“... ტ. I, გვ. 149.

უწყინრად მოეჩვენებინა; სპარსეთში გაქცევის განზრახვა უჩინარეყო და მეთვალყურეობა მისდამი შეესუსტებინა.

რუსეთის ხელისუფლების საქართველოში მტკიცედ დამყარებით, მისდამი შებრძოლების გეგმების გაუშართლებლობით, თეიმურაზი იმედგაცრუებული დარჩა. აგრეთვე ხედავდა რა, დღეს თუ ხვალ, მსგავსად სხვა ბატონიშვილებისა, მისი რუსეთში გაგზავნის აუცილებლობას, არჩია გადახვეწა სპარსეთში და იქიდან ცდილობდა ეცადა უკანასკნელი ღონისძიებანიც თავის ბიძის ალექსანდრეს შემწეობით, რომელიც ჯერ კიდევ ადრე იყო გადასული სპარსეთში.

როგორც ციცინაოვის 1803 წლის 26 თებერვლის პატაკში ნათქვამია, 1803 წლის 25 თებერვალს ღამით თეიმურაზ ბატონიშვილი თბილისიდან გაიპარა, დატოვა მეუღლე და წაიღო თან რაც კი ძვირფასი ნივთები გააჩნდა¹. ამასვე ადასტურებს სიღნაღის კაპიტანი სპარსეთის სოკოლოვის ცნობაც².

ირანში გადახვეწის³ შემდეგ ბიძა ალექსანდრეს შეკედლებული თეიმურაზი არ სწყვეტს მიმოწერას საქართველოში დარჩენილ ბატონიშვილებსა და დედოფლებთან. ასე, მაგალითად, ზ ა ქ ა რ ი ა ჯ ო რ ა ე ვ ს თეიმურაზის მეუღლე ელენესათვის ოთხი წერილი გადაუცია, ხოლო ერთ-ერთი ამთავანი დედოფალ დარიასათვის (დარეჯან) როსტომ დავიდოვს მიუერთმევია. ამ წერილში, რომელიც 1803 წ. 5 ივნისითაა დათარიღებული, სხვათაშორის ნათქვამია: „თქვენი შვილი ალექსანდრე და თქვენი შვილისშვილი თეიმურაზ, ჩვენს მოწყალეს ხელს გაკოცებთ: ჩვენს ამბავს მოიხსენიებთ, ღვთის მოწყალებით ყოვლითურთ შვიდობით გახლავართ. ამას წინათ ჩვენს ხელმწიფილამ (ლაპარაკია ირანის მეფე ფ ა თ ა ლ ი შ ა ჰ ზ ე, იმავე ბ ა ბ ა ხ ა ნ ზ ე. შ. მ.) დიახ მძიმე ხალათები მოგვივიდა და დიდი მოწყალობელი ბ რ ძ ა ნ დ ე ბ ა ჩ ვ ე ნ ი და ჩ ვ ე ნ ი ს ა ქ მ ე ლ ლ ო თ ი ს შეწევნით თქვენად გუნებად მოვა. ყოველსავე ჩვენს ამბავს ზ ა ქ ა რ ი ა გიაბობსთ“⁴.

¹ „Акты“... ტ. II, გვ. 185; შდ. იქვე, გვ. 76—77.

² „Акты“... ტ. II, გვ. 155; შდ. Н. Дубровин, Закавказье 1803—1806 г. 1866. გვ. 83.

³ პლ. იოსელიანი თავის „ცხოვრება გიორგი XII“-საში ერთ-ერთ მიზეზად თეიმურაზის სპარსეთში გაქცევისა ოთარ ამილახვრის დამატომრებას თვლის: „ესრეთ, რომელ დიდისა მეცადინეობითა მეფის ძემან თეიმურაზ დაუახლოვა შემკვიდრესა დაეთოს სიმამრი თვისი სარდალი ოთარ ამილახვრის შვილი... გარნა შემდეგ მისცა საპყრობილესაცა დროებით, სხვათა თანა, და ესრე იქმნა მიზეზად, რომელ მეფის-მე თეიმურაზ, სიძე ოთარისა, გაიქცა სპარსეთსა და ეახლა ყუენსა“ (გვ. 223, CL 111). შესაძლებელია თეიმურაზის საერთო გულგატეხილობას ესეც ზედ დართოდა.

⁴ „Акты“... ტ. II, გვ. 101.

ფათ-ალი-შაჰს შეფარებული ბიძა და ძმის შვილი ეძიებდნენ მის დახმარებას და, როგორც ამ წერილიდან ირკვევა, ის პირველ ხანებში, მიუხედავად გართულებულ საგარეო მდგომარეობისა, ამ დახმარებაზე უარს არ ამბობდა. იგი 1803 წ. სოლომონ მეფესაც კი წერდა ამგვარ დახმარების აღმოჩენაზე და ალექსანდრე და თეიმურაზის გამეფებაზე საქართველოში, რუსების განდევნის შემდეგ¹.

როგორც ცნობილია, ბაბახანის დახმარებით დაიმედებული ალექსანდრე ბატონიშვილი ემზადებოდა ლაშქრობისათვის რუსების წინააღმდეგ. მოუწოდებდა ქართველებს დახმარებოდნენ აბას-მირზას ლაშქარს.

თეიმურაზი ამ მზადებაში აქტიურ მონაწილეობას იღებდა. ალექსანდრე ბატონიშვილის 1804 წ. 29 მარტის ცობილ წერილს² მუხრანის მცხოვრებლებისადმი, თან ერთვოდა თეიმურაზის მინაწერიც, სადაც ნათქვამი იყო: „მეფის-ძე თეიმურაზ სიყვარულით მოგიერთხავთ; თუ ჩვენს ამბავს იკითხავთ, ჩვენც ამათს უმალღესობას, ბიძა ჩვენს, ვახლავართ; ხელმწიფისაგან ასეთი მოწყალება მიადგა, რომ ჩვენს მამა-პაპას ხელმწიფისაგან ასეთი მოწყალება არ მიხდგომიათ; ახლა თუ ჩვენს რჩევას დაიჭერებთ, ახლაც ამათს უმალღესობას იახელით. ღმერთმან ხომ იცის ხელმწიფისაგანაც და ბიძა ჩვენისგანაც დიდი მოწყალება დაგემართებათ და თუ ამ ჩვენს რჩევას არ დაიჭერებთ და არ მოხვალთ, საუკუნოდ თქვენს ოჯახს დააქცევთ და ახლა თქვენ იცით“³. ამგვარივე შინაარსის წერილებს სწერდნენ კოხხსტახტინე ბაგრატიონ მუხრანელს⁴, პაატა აბაშიძეს⁵, თიანეთის მოურავს დიმიტრი ჩოლოყაშვილს, ბოდბის მიტროპოლიტს იოანეს⁶ და სხვებს. მაგრამ წერილებმა გამოხმაურება ვერ ჰპოვა და, ალექსანდრეს სიტყვით, „ხელმწიფის ასეთი მოწყალება... მთელი ერანის ლაშქრობა“ აბას-მირზას ხელმძღვანელობით, მარცხით დასრულდა: 1804 წ. ივნისის 30-ს რუსის ჯარის მიერ განადგურებულ იქნა ერანის ლაშქარი აბას-მირზას მეთაურობით დაბანაკებული. ხოლო იმავე წლის 15 ივლისს ციციანოვი აღკვეთავს ბაბახანის ლაშქრობასაც ვრევანთან.

¹ „АКТЫ“... ტ. II, გვ. 363.

² იქვე, გვ. 159—160.

³ იქვე, გვ. 160.

⁴ იქვე, გვ. 161.

⁵ იქვე.

⁶ იქვე, გვ. 161—162.

მიუხედავად ამ დამარცხებისა, ალექსანდრესა და თეიმურაზის იმედები არ განადგურებულა. ბაბახანი ჯერ კიდევ უჯეროდა მათ და საბოლოოდ გულგატეხილი არ იყო. მეორე ლაშქრობაც, რომელიც 1805 წ. ზაფხულში მოხდა, აგრეთვე ირანის ჯარის მარცხით დამთავრდა.

1805 წლის 11 ივლისს და 3 აგვისტოს, ციციანოვის ლაშქრობის დროს მდ. არაქსის ნაპირებზე, უკუქცეული იქნა ბაბახანი, ხოლო 1805 წ. აგვისტოს პოლკოვნიკ კარიაგინმა დაამარცხა მდ. ზაჰამთან აბას-მირზა; ამ ბრძოლის დროს მძიმედ დაიჭრა თეიმურაზ ბატონიშვილი¹.

დამარცხებულმა აბას-მირზამ დატოვა ერევანი, 1805 წ. 17 აგვისტოს არაქსით ნახეჩევანისაკენ გაემართა და წავიდა თავრიზში². ხოლო ალექსანდრე და თეიმურაზი აბას-მირზას დამარცხების შემდეგ დარჩნენ ერევანში და იქ დაჰყვეს ოქტომბრამდე, ალბათ იმ მოსაზრებით, რომ დაუბრკოლებელი მიმოწერა ჰქონოდათ საქართველოში. ან, როგორც რუსი მოხელეები ფიქრობდნენ, ბაბახანი ამ არასასურველი ექსპედიციის შემდეგ გულგატეხილი იყო მათზე, არ სურდა მიეცა მათთვის საკუთარი. ნასუფრალიც კი და არ უჯეროდა უკვე არაფერს³. როგორც ჩანს, ამიერიდან ალექსანდრესა და თეიმურაზის ორიენტაცია იცვლება.

ციციანოვი ჯერ კიდევ აღრევე შეეცადა თეიმურაზის გადმობრუნებას, 1803 წ. 22 მარტის წერილით დაბრუნებას ურჩევდა სამშობლოში, თავის ცოლთან⁴. ამასვე იმეორებდა იგი 1804 წ. 31 ივლისს, ე. ი. აბას-მირზას ექსპედიციის დამარცხების შემდეგ, უხსნიდა მას, რომ რუსეთი უძლეველია, რომ მისი დამარცხება შეუძლებელია და დესტინელების და ირანელების დახმარებით, დროა ჩაუფიქრდეს ამას და დაუბრუნდეს სამშობლოს⁵. ასეთივე შინაარსისა აგრეთვე 1805 წ. 7 მარტის წერილიც. ამგვარივე წერილებს უგზავნიდა ციციანოვი თეიმურაზის მეუღლე ელენეს და ითხოვდა მისგან ზეგავლენას თეიმურაზზე მის დასაბრუნებლად⁶. მაგრამ ყველაფერი ეს უყურად-

¹ „АКТЫ...“ ტ. II, გვ. 441, 717, 843—844, 846; შდ. Дурновин, Закавказье, стр. 435. (1805 წ. ექსპედიციის შესახებ იქვე, გვ. 414—435).

² ეს ბრძოლები ივლისისმება ზემოთ 1805 წლის ზაფხულსა ლაშქრობაში — რედ.

³ იქვე, გვ. 848.

⁴ იქვე.

⁵ იქვე, გვ. 182—183.

⁶ იქვე, გვ. 184.

⁷ იქვე, გვ. 183.

ღებოდ რჩებოდა... თეიმურაზი, როგორც ჩანს, მაშინ მტკიცე გადაწყვეტილებას ადგა¹.

რუსეთის წინააღმდეგ ბრძოლის მთელი მიზეზი თეიმურაზს ნათლად გამოხატული აქვს ერთს თავის საპასუხო წერილში ციციანოვისადმი. იგი წერდა: „გარნა უკეთუ გნებავსთ სამსახური ჩვენ მიერ მაღალისა ხელმწიფისა, წარმოგზავნონ ოჯახისა ჩუენისაგან ერთი, რომელიცა სათნო იყოს იმპერატორისა, მეფედ ქუეყანასა შინა ჩუენსა და აღადგინოს მაღალმან ხელმან დაცემული ოჯახი ჩუენი და მაშინ ჩუენ ყოვლისა ბრძანებისა მისისა მორჩილნი შევიძლებთცა სამსახურთა შესაბამთა დიდებულებისა მისისათა. და თუ არა ესრეთ იქმნას, არცა ჩუენ ძალ გვიძს მოსულად მანდა, ვინაჲდგან არა ვართ ჩუენ გოჰთაჯნი მხოლოდ გლახაკებრივისა პურისა ქამისანი, არამედ ყოველთვის სისხლ დათხევით მცდელნი ბაგრატიონთა ოჯახისა აღდგენისანი“². ნათელია, რომ თეიმურაზის ბრძოლის ერთადერთი მიზანია „სისხლის დათხევით ცდა ბაგრატიონთა ოჯახის აღდგენისა“. ასეთივე „კრედო“ გამომზეურებული აქვს თეიმურაზს თავის წერილში ერთ-ერთ ძმისადმი: «Сердце мое не терпит такого бесчестия, наносимого дому моему; также прискорбно мне, что ваше место занимает один дурак, а вы находитесь в плену»... მოითხოვს დაისევას ერთი ვინმე ბაგრატიონთა გვარიდან მეფედ და ასკვნის, «а ежели сего не будет, то по смерть мою не перестану стараться о своем деле»...³.

თეიმურაზს ეს მტკიცე გადაწყვეტილება ვერ შეაცვლევინა მისთვის ძვირფასი მეუღლის, ელენეს, სიბრალულითა და სიყვარულით სავსე წერილმაც კი⁴, რომელიც 1806 წ. 4 ივლისს გაუგზავნეს მას და რომლითაც სურდათ გაეტეხათ მისი. გადაწყვეტილება და გაებედინებინათ გადმოსვლა თეიმურაზისათვის საქართველოში. მაგრამ, როგორც ჩანს, წერილმა ვერ მოაღწია და თეიმურაზი განაგრძობდა ბრძოლას „სიკვდილამდი, ბაგრატიონთა დაქცეული ოჯახის აღსადგენად“.

1805 წ. თეიმურაზი იხსენიება, როგორც ერთ-ერთი მეთაური ერევნის ხანის კულახანის ლაშქრისა, ქემალხანთან ერთად⁵.

1 შრ. Дубровин, Закавказье, от 1803—1806 г. გვ. 86.

2 Акты... ტ. II, გვ. 184—185.

3 იქვე, გვ. 185.

4 ელენეს წერილები, იხ. „Акты“... ტ. III, გვ. 63.

5 „Акты“... ტ. II, გვ. 604.

1805 წ. ოქტომბერს გამოემგზავრა ისევ ბაბახანისაკენ¹ და ცდილობს დაარწმუნოს იგი, რომ გამარჯვების მიღწევა შესაძლებელია თუ კი რუსეთს მთელ მოსახლეობას აუშხედრებენ². მაგრამ, როგორც ჩანს, აქ სასურველ შედეგს ვერ მიაღწია და გადადის ახალციხეში. როგორც ციციანოვი ფიქრობს, ის აქ ახალ მფარველს ეძიებს³. მიუხედავად იმისა რომ თეიმურაზი ისევ აბას-მირზას ლაშქარში იმყოფება, ხედავს რა მხოლოდ სპარსეთის დახმარებიდან არაფერი გამოდის, ბიძასთან ერთად მიმართავს ოსმალეთს, ინგლისს და სხ. და მათი დახმარებით, თეიმურაზისა და ალექსანდრეს განზრახული აქვთ შებრიძობა რუსეთის წინააღმდეგ. როგორც ირკვევა, თეიმურაზს აგრეთვე გარკვეული ორიენტაცია ალებული ჰქონდა ნაპოლეონის საფრანგეთისაკენ. მას მიწერ-მოწერაც ჰქონია ამ საკითხზე. საფიქრებელია, რომ გამგზავრებაც კი სურდა ამ მიზნით საფრანგეთში. ის ერთ-ერთ ძმას წერდა: „გთხოვთ თქვენ, თუ შეიძლება იშოვოთ ჩვენთვის ერთი ისტორია საქართველოში, ლექსიკონი და გეგმა ქვეყნიერებისა თუნდაც ფრანგულად, მხოლოდ კარგი და მსუბუქი გზისათვის“⁴. მაგრამ, ჩანს, მგზავრობის გეგმა ჩაშლია და მხოლოდ მიწერ-მოწერითლა კმაყოფილდებოდა. ასე, მაგალითად: ერთ-ერთ წერილში ის წერს: „მე ამჟამად მაქვს პასუხი ჩვენს წერილზე საფრანგეთიდან“⁵. ამასვე იმეორებდა იგი 1810 წ. 18 მაისის წერილში ლევანისადმი: „კვალად ჩემი მოხსენება ეს არის, მე ყოველის აღგილიდამ ამბავი მაქვს. პარიჟიდან, პეტერბურგიდან, სტამბოლიდან და თბილისიდან ხომ ჩემნი კაცნი მოვიდნენ“⁶.

1809 წ. 29 ივლისს ალექსანდრე ბატონიშვილი ახალციხეში იმყოფება, აქედან ფიქრობს ანტირუსული განწყობილების შექმნას (რისთვისაც მას სპარსეთისაგანაც მიუღია სათანადო თანხა) და გამოლაშქრებას საქართველოში რუსების წინააღმდეგ. ტორმასოვი აფრთხილებს ახვერდოვს, რათა მზად იყოს ამგვარ შემთხვევისათვის. ამავ მიზნით, როგორც ჩანს, თეიმურაზ ბატონიშვილი გამოემართა ერევნიდან იმერეთისაკენ⁷. როგორც აღვნიშნეთ, ისინი ამზადდებდნენ ნიდავს სპარსეთ-ოსმალეთ-ინგლის-საფრანგეთის კოალიციისათვის რუსეთის წინააღმდეგ, მაგრამ შეუძლებელი იყო ამგვარი კოალიციის

¹ „АКТИ“... ტ. II, გვ. 916.

² „АКТИ“... ტ. II, გვ. 960.

³ „АКТИ“... ტ. II, გვ. 94.

⁴ „АКТИ“... ტ. II, გვ. 185.

⁵ „АКТЫ“... ტ. IV, გვ. 707.

⁶ „АКТИ“... ტ. V, გვ. 40, ტ. IV, გვ. 708.

⁷ „АКТЫ“... ტ. V, გვ. 126.

მოწყობა. ამ დროისათვის შექმნილ საერთაშორისო მდგომარეობის მიხედვით იგი განუხორციელებელ ოცნებას წარმოადგენდა და მართლაც ვერ გატარდა.

თეიმურაზ ბატონიშვილი რწმუნდებოდა რა მთელი ამ გეგმების უსუსურობაში, 1810 წლისათვის ის თავის მტკიცე გადაწყვეტილებას სცვლის და არჩევს რუსეთთან შერიგებას. ამ შერიგების საქმეში „დიდი როლი ითამაშა პეტრე ლარაძემ, როგორც გვამცნობს მისი „ჩახრუხაული და შაირნი, მწირობასა შინა თქმული ოდეს მსახურა მეფის ძეს თეიმურაზს და ძლიერის ხელოვნებით გამოიყვანა სპარსეთით“¹. როგორც ირკვევა, ტორმასოვის დავალებით, პეტრე ლარაძე გაგზავნილ იქნა სპარსეთში თეიმურაზის მოსაძებნად. როგორც ლარაძე გვატყობინებს იგი დიდის ვაიევაგლახით მოუძებნია. ამ დროს თეიმურაზი ერევანთან დაბანაკებულ აბას-მირზას ლაშქარში მთელ არტილერიას მეთაურობდა². მაგრამ არც ისე ადვილად დაუხებებიათ თეიმურაზი მისთვის. შეტაკებაც კი მოსვლია სპარსელებთან: იგი თავის ზემოაღნიშნულ პოემაში წერს:

„განვაკვირვე სპარსთა გული, თვთ მემკვიდრეს უქმენ ხლათი,
გამოვაპე შუა რაზმი, სთქვეს რა დილის სალავათი“...³.

აბას-მირზას ლაშქრისაგან თავი დაუღწევია, მაგრამ არფაჩიზე მათ დასხმია აგრეთვე ირანელების რაზმი, რომელიც პეტრეს მოუგერებია თურმე...

ამ ბრძოლის შემდეგ 1810 წლის 15 სექტემბერს რამდენიმე მხლებელითურთ თეიმურაზი გამოცხადდა პოლკოვნიკ ურაკოვთან (იხ. ტორმასოვის წერილი ახვერდოვთან 1810 წ. 18 სექტემბერს „АКТЫ“... IV, გვ. 136).

დ. ბატონიშვილის „მასალების“ მიხედვით: „მაშინ (1810 წ., შ. მ.) ძე ყენისა აბას-მირზა იღვა გარნისს, მუნით განივლტო მეფის გიორგის ძე თეიმურაზ ჯვარის ამალგების დღეს 14 სექტემბერს, რომელიცა იმყოფებოდა ძესთან ყენისა აბას-მირზასთანა დიდითა პატივითა თაჲდ თოფხანათა ზედა, ახლად განსწავლულთა რეგულთა ზედან სპარსთასა. და მოვიდა ტორმასოვთან, რომელიცა იღუმალ ტორმასოვი ეზრახოდა და შეუჩინა გამზდელი ლალა მისი პეტრე ლარაძე აზნაური, რომელმანცა მოაცთუნა და მოიყვანა მუნით. ხოლო მო-

¹ კ. კეკელიძე, ქართ. ლიტ. ისტ. ტ. II, გვ. 206.

² შდ. „АКТЫ“... ტ. IV, გვ. 948, დ. ბატონიშვილი, „მასალები“, გვ. 96.

³ კ. კეკელიძე, იქვე: წ.-კ. საზოგადოების ხელნაწერი, № 155.

ვიდა რა თბილისს, წარგზავნა იგიცა რუსეთსა შინა“ („მასალები“, გვ. 96). როგორც ამ ამონაწერიდან ირკვევა, ლარაძე ტორმასოვის დავალებით წასულა თეიმურაზთან. მან, ალბათ შეთანხმების პირობების წარდგენით, თეიმურაზი მოაცთუნა და შესძლო მისი დაბრუნება სამშობლოში. ჩანს შერიგებისას წამოყენებული პირობები არ გატარებულა. სხვანაირად აუხსნელი იქნებოდა თუ რატომ გამოყვა იგი ასე ადვილად ლარაძეს და თუ რატომ დარჩა თეიმურაზი განაწყენებული საქართველოში დაბრუნების შემდეგ.

ტორმასოვი თ. ბატონიშვილის დაბრუნებას სთვლიდა ერთ-ერთ დიდ გამარჯვებად (იხ. მისი წერილი კამენსკისადმი, „АКТЫ“... ტ. IV, გვ. 948). თ. ბატონიშვილი მართლაც, როგორც ჩანს, გამოპარულა, მას თან არ ჰქონია ტანისამოსი და სხვა საჭირო ნივთები. ამის გამო ზისცეს დახმარების სახით 200 მანეთი და დაუნიშნეს 300 მანეთი თვითურად¹.

თეიმურაზი ვერ შეურიგდა რუსებს იმგვარად, როგორც ფიქრობდა და ალბათ, ისე, როგორც შერიგების პირობებში ნათქვამი იყო. ამის გამო აითვალისწინა ლარაძე, რომელსაც თვლიდა მთავარ მიზეზად მისი ირანიდან მობრუნებისა².

პლატონ იოსელიანს დაცული აქვს ერთი საინტერესო საუბრის შინაარსი თეიმურაზთან, რომელიც ნაწილობრივ გვიხსნის მისი რუსეთთან შერიგების მიზეზს. პლატონის სიტყვით თეიმურაზი სპარსეთში მისი ყოფნის შესახებ აცხადებდა: „როდესაც მე თვით შემდგომად მეფისა გარდაცვალებისა წარვედი სპარსეთსა, მაშინ მეფის ძე ალექსანდრე დიდად მყვედრიდა მეფისა მამისა ჩემისა ესრეთ მოქცევასა. წერილთა შინა მისგან მოწერილთა, მოიხსენიებდა მეფესა უშვერად და უკადრისად და სწყევლიდა მას. სიტყვანი ესე მოსწყვლიდენ ჩემსა გულსაო და მაშინ ვსცნ მტრობა მისი მამისა ჩემისა სახლისათვის და ბოროტი განზრახვა მისი ძმათათვის ჩემთა. შემძაგდა მეფის ძე ალექსანდრე და ვნახე თვით სპარსელთა ქცევა, ბილწი ჰაზარი, მათი უსაფუძვლო განმგებლობისათვის და საომრად ვსცან ივინი არა რამსა მცოდნენი... დიდად მიკვირდა მდგომარეობა ირანისა, მეფეთა კარისა და მოვიხსენიებდი პაპისა ჩემისა კარსა...“³ შესაძლებელია იოსელიანს საუბრის შინაარსი თავისებურად გადაეკეთებინა, მაგრამ მაინც სინამდვილეს არ უნდა იყოს მოკლებული თეიმურაზის

¹ „АКТЫ“... ტ. IV, გვ. 137.

² შდ. კ. კეკელიძე, ქართ. ლიტ. ისტ. ტ. 11, გვ. 206.

³ პლ. იოსელიანი, „ცხოვრება“, გვ. 178.

გულგატეხილობა მისი ბიძისადმი და საერთოდ ირანის ძალებისადმი. ისიც ცხადია, რომ თეიმურაზი ვერც რუსებს შეურიგდა ისე, რომ ასე ზიზლით მოეხსენებინა მისი ბიძა და თვით ირანის სამეფო კარი, რომელთანაც იგი 7 წელიწადი შეკედლებული იყო. პირიქით, რუსეთთან შეურიგებლობისა გამო იგი იძულებული გახდა საქართველო მიეტოვებინა და იმავე წელს რუსეთს გადასახლებულიყო¹.

თეიმურაზის ირანში ყოფნას მისი მომავალი მეცნიერული მუშაობისათვის უადრესად დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა, მან აქ ყოფნისას შეითვისა სპარსული ენა და ბროსეს აზრით თურქულიც². საფიქრებელია, სპარსეთში ყოფნისას დაეწყო თეიმურაზს დიპლომატიური მოსაზრებით ფრანგული ენის შესწავლაც. რაც მთავარია, გაეცნო სპარსულ ლიტერატურას, რომლითაც თავის მდგომარეობაში დიდად შეეძლო ესარგებლნა. ამ მოსაზრებას ადასტურებს თვით თეიმურაზის განცხადებაც, როცა იგი სხვათაშორის, ეხება ქაიხოსრო სპარსთა მეფისაგან საკერპო ტაძრის აგებას და იქ სპარსეთის მეფეთა კურთხევის წესს, თავის „ივერიის ისტორიაში“ წერს: „ესე თავრიზს ყოფასა ჩემსა წელსა 1809-სა გამოიწერა წიგნისა მისგან სპარსულისა მოთხრობისაგან ადრბეჟანისა, რომელსაცა წიგნსა ეწოდების სპარსულად „თარიყი-ადრბეჟიან“, რომელსა შინა წერილ არიან ზემოდ თქმულნი ესე“³.

აქვე, სპარსეთში ყოფნისას, შეუგროვებია მას მასალები თავისი შრომისათვის „აღწერა აწინდელთა სპარსეთისა ყუენთა (ანუ შაჰთა) და გვარეულობისათჳს ყაჯართასა თუ საიდგან წარმოებენ“, დაწერილი ს. პეტერბურგს მოსვლისთანავე 1811 წ. გრაფ ნიკოლოზ რუმინანცევისათვის⁴. ჩვენი აზრით, ირანში ყოფნისას აქვს ნათარგმნი თეიმურაზს ირანულიდან „წიგნი ათნი გვირგვინნი, ანუ შირვან სპარსთა მეფისაგან ქმნული“⁵. ასევე, აქვე უნდა ჰქონდეს დაწერილი „პრაქტიკა არტილერიისა“⁶... როცა იგი აბას-მირზას ლაშქარში არტილერიას მეთაურობდა.

გარდა ამისა, ირანში ყოფნისას თეიმურაზი, როგორც ჩანს, წერდა ლექსებსაც. ამ პერიოდს ეკუთვნის მისი რამდენიმე პოეტური ნაწარმოები, რომელთაც არც ისე დიდი ლიტერატურული ღირსება გა-

¹ კ. კეკელიძე, იქვე.

² მდ. ბროსე — Жур. Мин. Нар. Пр. 1846 წ., გვ. 29.

³ თ. ბატონიშვილი — „ისტორია ივერიისა“, 1848 წ., გვ. 80.

⁴ აღნიშნული შრომა მოხსენებულა თეიმურაზის კატალოგში, იხ. А. Цагарели, Свед. о. памят. груз. рукопис. 1894, ტ. I, გვ. 179 და საეკლესიო ფონდის კოლექცია: А 1091, გვ. 89, № 137.

⁵ იქვე, გვ. 175. № 136: А 1091, გვ. 75, № 140.

⁶ იქვე, გვ. 184 № 137: А 1091, გვ. 109, № 199.

აჩნიათ. როგორც თვითონ აღნიშნავს, სასულიერო ტასიათის ლექსების წერაში ატარებდა „ჟამსა უცხოებასა მყოფობისას“. მისი სიტყვით, სპარსეთში დაწყებული სამოცტაეპიანი ე. წ. „ს ა მ ო ც ე უ ლ ი“ „სა-
დიდებლად და სიხარულით სავედრებლად ყოვლად წმიდისა დედოფ-
ლისა... მარიაშის მიმართ“, 1811 წ. ს. პეტერბურგს დაუმთავრებია¹.
ამგვარივე შინაარსისაა მის მიერვე შეთხზული აკროსტიხები, 1804 წ.
22 აპრილს, იესო ქრისტეზე², წმიდა გიორგიზე³, 1806 წ. იანვრის
14-ს, აკროსტიხი კიდურწერილობით: „წ-ინა ნეტარო გრძნობ (sic!)
მონა უღირსი ქებით, რათა მიხსნა მტერთაგან შეპყრობილი“...⁴,
1810 წ. აპრილის 23-ს ისევ წმიდა გიორგიზე⁵. თუ ყველა ამ ლექსებს
დავუმატებთ პოემა „ვ ა შ ლ ს ა ც“ (იხ. ქვემოთ), ამოწურული იქნება
თეიმურაზის მხატვრული შემოქმედების მთელი საგანძურიც.

ამრიგად, ირანში ყოფნისას იგი ეწეოდა ლიტერატურულ შრო-
მას, ეცნობოდა ირანის ისტორიასა და ლიტერატურას, რასაც მისი
მომავალი მუშაობისათვის უაღრესად დიდი მწიგნულობა ჰქონდა.

II

თეიმურაზ ბატონიშვილი, გამგზავრების ხარჯებისათვის მიიღო
რა 4.500 მანეთის ასიგნაცია, 1810 წლის დასასრულს * გაემგზავრა
სანკტ პეტერბურგისაკენ და მთელი დანარჩენი ცხოვრება გაატარა
იქ. აღსანიშნავია, რომ თეიმურაზის ამაღლაში, სხვათა შორის, პეტრე
ლარაძეც შედიოდა, რომელიც ბატონიშვილს ლარაძის სურვილის წი-
ნააღმდეგ წაუყვანია⁶.

სანკტ პეტერბურგში ცხოვრებიდან იწყება თ. ბატონიშვილის ნა-
ყოფიერი მუშაობის პერიოდი. მთელი თავისუფალი დრო, რომელიც
ამ ხანებში მის ხელთ იყო, ხმარდებოდა, როგორც ჩანს, საქართვე-
ლოს ისტორიის მასალების შეგროვებას, დამუშავებას და ზოგიერთ
სპეციალური წიგნების თარგმნას. 1811 წლიდან 1830 წლამდე უნ-
და იყოს ნათარგმნი და დაწერილი ყველა ის შრომა, რომელთაც

¹ თეიმურაზის ლექსები. საისტ. ფონდის კოლექცია. H 2225, ფურც. 1.

² H 2225, ფურც. 13—14.

³ იქვე, ფურც. 18.

⁴ იქვე, ფურც. 22.

⁵ იქვე, ფურც. 18.

⁶ 16 ოქტომბერს, თეიმურაზ ბატონიშვილს თბილისიდან პეტერბურგში მოგზა-
ურობა აღწერილი აქვს თავის ნაშრომში: „მოგზაურობა თბილისიდან პეტერბურ-
გამდის“, რომელიც შ. მესხიას წინამდებარე ნაშრომის გამოქვეყნების დროს არ
იყო ცნობილი (იხ. გ. შარაძე, დასახ. ნაშრ. გვ. 48—50) — რედ.

⁶ მდ. კ. კეკელიძე — ქართ. ლიტ. ისტ. ტ. II, გვ. 207.

საქართველოს ისტორიასთან ნაკლები კავშირი აქვთ და მეცნიერების ამა თუ იმ დარგს ემსახურებიან, — ბროსეს გაცნობის შემდეგ, ე. ი. 1830 წლიდან თეიმურაზს ამგვარი თარგმანებისათვის არ ეცალა. ამრიგად, ჩვენი აზრით, 1810—1831 წლებს მიეკუთვნება თეიმურაზის შემდეგი თარგმანები და ორიგ. შრომები. თარგმანებიდან: ა) გრიგოლ კონსტანტინეპოლელ პატრიარხის დაფლვაზე თქმული სიტყვა¹. ბ) წიგნი „ბუნებისათვის ღმერთთა“ ციკერონისა², გ) წიგნი არისტოტელისა „ბოროტისათვის და კეთილისა“³, თარგმნილი ქართულად რუსულიდან (თეიმურაზმა ჯერ კიდევ ბერძნული არ იცოდა. ეს თარგმანი იხსენიება დ. ჩუბინოვის ბიბლიოთეკის კატალოგში. იგი 1787 წ. ლათინურიდან რუსულ ენაზე გადმოთარგმნილი ყოფილა, ხოლო აქედან ქართულად უთარგმნია თეიმურაზს და გამოუციათ 1818 წ. პეტერბურგში), დ) „ტაქტიკა... ქარტებით“, თარგმნილი ფრანგულიდან ქართულ ენაზე⁴, ე) „მხედრობის დარიგება ნაპალეონისაგან“, თარგმნილი რუსულიდან⁵, ვ) ფრანციკულნი სჯულნი სამხედროთაგანთა“, თარგმანი ფრანგულიდან⁶; ამ პერიოდის ორიგინალურ შრომებს უნდა ეკუთვნოდნენ: „საარჩმატიკოთა და საგეომეტრიოთა პროპორციათა, პროგრესიის კანონთა“⁷, „რუსეთის სამმართველოთა და სამსაჯულოსა ადგილებისა და სჯულთათვის რომელთამე, მოკლედ ქმნილი“⁸ და თვით პოემა „ვაშლი“-ც⁹. „ვაშლი“ თეიმურაზ ბატონიშვილის ჩვენთვის ცნობილი ერთ-ერთი პოემაა, რომელიც, როგორც ჩანს, მიუძღვნია დისწულ გრიგოლ დადიანისათვის:

„ეს პოემა შევთხზე მეფის ძემან თეიმურაზმან პოეტურად
 გრიგოლისათვის, ჩემის დისწულის, დადიანის ძის, ვინა არს ლექსთ მყურად,
 მე მისთვის შრომას არ ვრიდებ თავს, რადგან გულთ ვარ მისადმი

მსურად,

ვსასოებ, ამ ღვაწლს არ შეურაცხ-პყოფს, ხშირად წარმოსთქვამს

რიტორიკულად“¹⁰.

¹ А. Цагарели — Свед. о памятниках... ტ. 1. вып. 3, გვ. 156, № 43; შდ. საეკლესიო ფონდი А 1091, გვ. 24, № 49.

² იქვე, გვ. 174, № — 130; შდ. А 1091, გვ. 73, № 134.

³ იქვე, გვ. 175, № 137, А 1091, გვ. 76, № 141.

⁴ А. Цагарели — Свед. о памятниках... გვ. 84 № 59; А 1091, გვ. 107 № 194.

⁵ იქვე, გვ. 184 № 190; А 1091, გვ. 108, № 195.

⁶ იქვე, გვ. 189 № 191; А 1091, გვ. 108, № 197.

⁷ იქვე, გვ. 184 № 194; А 1091, გვ. 109—110. № 200.

⁸ იქვე, გვ. 183 № 185; А 1091, გვ. 105 № 189.

⁹ იქვე, გვ. 119 № 75.

¹⁰ იქვე, გვ. 120; წ.-კ. ხელნაწერი №-3696, ფურც. 8. თეიმურაზის პოემა „ვაშლი“-ანუ „დარღვევა ტროადისა“ დაბეჭდილ იქნა ეურნალ „ცისკარში“ — იხ. 1860 წ. № 1X.

სამწუხაროდ, პოემის დაწერის თარიღი უცნობია *.

თარგმანების განხილვიდან ირკვევა, რომ თეიმურაზს, გარდა სპარსულისა, თურქულისა და რუსულისა, სცოდნია ფრანგული, აგრეთვე ლათინური, როგორც ეს თეიმურაზის მიერ თარგმნილ „რომაულნი სჯულნი“-დან ირკვევა¹, ხოლო ბერძნული კი არა. ეს იქიდან ჩანს, რომ, ჯერ ერთი, მას არისტოტელის უთარგმნია რუსულიდან, და არა დედნიდან; მეორე: ამაზე გარკვევით მიგვითითებს მისი ერთ-ერთი წერილი ბროსესადმი, სადაც თეიმურაზი აღნიშნავს, რომ 1817 წ. მასმა ძმამ დავითმა მოსკოვიდან მოატანინა იერუსალიმის პატრიარქის დოსითეოსის „ისტორია“, „რომელშიაც არიან საქართველოსი ზოგი რამენი ისტორიანი, ბევრი კარგი არის და სწორად და ზოგში კი შეცდარი“, მაგრამ თვით ვერ შესძლებიათ მისი გადათარგმნა ბერძნულიდან და მოუყვანიათ ბერძნულის მცოდნე ვილაც გიორგი, რომელიც თურმე თარგმნიდა რუსულად, ხოლო თეიმურაზი რუსულიდან აქართულებდა. ამგვარად თარგმნილი წიგნი, ალბათ სარედაქციოდ, გაეგზავნიათ დავით რექტორისათვის².

ხოლო, რომ თეიმურაზმა 1840 წ. უკვე ბერძნული კარგად იცოდა, ამას მოწმობს მის მიერ ბერძნულიდან თარგმნილი „ფრიკისია და ოქროს მატყლოვანისათვის ვერძისა“, რომელიც მიეძღვნა „დისციულის ძესა მისსა დადიანს დავითს“. მას დართული აქვს შემდეგი მნიშვნელოვანი შენიშვნა: „ქართულად ძველთა ელინურთა წიგნთაგან გამოითარგმნა და ძველად ქართველისა ვისგანმე ნათარგმანეჟთა თანა შესწორდა და უმჯობეს იქმნა. ქართული იაზონისა და მირმედონთ ამბავი ვგონებ რვაასის წლის ნათარგმნი იყოს ქართულზედ: მეფის ძე თეიმურაზ, წელსა ქრისტესით 1840 წ. ოქტომბრისა 15, პეტერბოფს“³. ამავე პერიოდს (1844 წ.) ეკუთვნის თეიმურაზის ერთ-ერთი სასულიერო ხასიათის ნაწარმოები: „გიხაროდენი წ'ისა ნიკოლაოზისა“, რომელიც, როგორც იქვე დართულ მინაწერიდან ჩანს, მიუძღვნია თავის დისათვის, სამეგრელოს მთავარ გრიგოლ დადიანის ბებულე ნინოსათვის⁴.

* თეიმურაზის ეს პოემა დაწერილი უნდა იყოს 1845 წ. (იხ. გ. შარაძე, თეიმურაზ ბაგრატიონი, 11, 1974, გვ. 206) — რედ.

¹ „რომაულნი სამხედრონი სჯულნი შემოკლებით თარგმნილი ლათინური სპაგან ნეფის ძის თეიმურაზის მიერ“ — იხ. A 1091; ივ. 108, № 196.

² „წერილები“, ფურც. 28—29.

³ წ-ჯ. ხელთნაწერი № 3723, „კრებული“, გვ. 493—546.

⁴ საისტ. ფონდი, H. 183, გვ. 1.

თეიმურაზ ბატონიშვილის ნაყოფიერი მუშაობა საქართველოს ისტორიაში იწყება მ. ბროსეს გაცნობიდან. სენ-მარტენის ხელმძღვანელობით დაარსებული „აზიური საზოგადოების“ წევრები ცდილობდნენ წერილობითი კავშირი დაემყარებინათ ამა თუ იმ ქვეყნის გამოჩენილ მეისტორიებთან, თუ სამეფო ტახტთან დაკავშირებულ პირებთან. კერძოდ, მარი ბროსეს მიმოწერა ჰქონდა თითქმის ყველა ქართველ ბატონიშვილთან და სხვა გამოჩენილ პირებთან, არა მარტო მეცნიერული, არამედ, როგორც თვითონ ამბობდა, ზოგიერთ შემთხვევაში, პოლიტიკური მოსაზრებითაც¹. 1830 წლიდან ბროსე მჭიდრო კავშირს იჭერს თეიმურაზ ბატონიშვილთან. ხდება გაცნობა მიმოწერით. 1830 წ. დათარიღებული წერილით უნდა იწყებოდეს თეიმურაზის მიმოწერა ბროსესთან, რადგან ამ წერილით ბატონიშვილი, როგორც ჩანს, პირველად აცხადებს სურვილს კორესპონდენტობისა და ამცნობს თავის მისამართსაც:.. „მე თვით გექმნები შენ თანამოსამსახურე, ე. ი. კორესპონდენტი, ზოგად ყოველთავე, ძველთა და ახალთა საეკლესიოთა გინა საეროთა და სამოქალაქოთა ხელოვნებათა ჩუენისა სწავლისათა“². ხოლო გაგზავნილ მისამართით ატყობინებს, რომ მას აქვს თავისი „საკუთარი სახლი სანკტ პეტერბურღს, ვასილის ოსტროვასა შინა მეცხრეს ლინიაზედ, მახლობელ მდინარესა ნევისა №—8-ს“³.

თეიმურაზ ბატონიშვილი, როგორც ამ წერილიდან ირკვევა, საკმაოდ მომზადებული უნდა ყოფილიყო კორესპონდენტობისათვის „ზოგად ყოველთავე“ საკითხისათვის საქართველოს ისტორიიდან. წინააღმდეგ შემთხვევაში იგი არ იკისრებდა მისი სიტყვით „სიბრძნითა განათლებულ“ პარიზის საზოგადოების კორესპონდენტობას. მას აღებული მოვალეობა პირნათლად შეუსრულებია. ამ დროს უნდა გაეგზავნოს „პარიზის აზიური საზოგადოებისათვის“ ანტონ I კათალიკოსის და დავით ბატონიშვილის „ქართული გრამატიკა“, რომელნიც ბროსეს მიერ თავის დროზე გადათარგმნილ და სათანადო კომენტარებით გამოქვეყნებულ იქნა „აზიური საზოგადოების“ ორგა-

¹ „Акты“... ტ. VIII, გვ. 962 — 963; შდ. გ. გოზალიშვილი, 1832 წ. შეთქმულება.

² „წერილები“... ფურც. 1.

³ იქვე, ფურც. 2.

ნო „Journal Asiatique“-ში¹. ამ ხანებში მოღვაწეობის შედეგი უნდა იყოს თეიმურაზის ჩარიცხვა 1831 წელს აზიური საზოგადოების წევრად. ბროსეს წერილმა, რომელიც, სხვათა შორის, ამასაც აუწყებდა, ჩანს, თეიმურაზში დიდი აღფრთოვანება გამოიწვია. იგი, სპასუხო წერილში ბროსესადმი, სწერს „პ'დ ამისათვის დიდად მოხარული ვარ და ბედნიერად ვრაცხ ჩემსა თავსა, ვინააღდან მრავლად სახელოვანსა და ყოვლად სიბრძნითა განათლებულს დიდებულის პარიჟის მეაზიულეს საზოგადოების რიცხვში აღვირიცხვე“².

ქერ კიდევ 1830 წ. ბროსეს გამოუგზავნია თეიმურაზისათვის „გასამართავად“, შენიშვნებისათვის, თავისი ნარკვევები საქართველოს ისტორიიდან. თეიმურაზი იწონებს რა ამ წიგნს, მიუთითებს, რომ მ.ს აკლია შემოსვლა შაჰ-აბასისა და წამება ქეთევან დედოფლისა³ და ალბათ ამ ნაკლოვანების შესავსებად თეიმურაზს თავის მხრით მიუწოდებია რამდენიმე წერილი, მათ შორის „წამება ქეთევან დედოფლისა“ და „სიკუდილი დიდის მოურავისა გიორგისა აკაძისა“, რომელნიც სწორედ შაჰ-აბასის შემოსვლას პერიოდის აღწერილობას წარმოადგენენ. აღნიშნული შრომები, როგორც ჩანს, არის პასუხი თეიმურაზისა, რომელიც მას დაუსვენს აზიურ საზოგადოებიდან, ლითოგრაფირებულ და გამოქვეყნებულ იქნა ბროსეს კომენტარებით „Mémoires inédits“-ში 1833 წ.⁴ ამ შრომების წინ თეიმურაზს გაუგზავნია „აზიური საზოგადოებისათვის“ აგრეთვე „უცხოება და მოღვაწეობა უკანასკნელის მეფის ძის დავითისა“. ეს უკანასკნელიც ლითოგრაფირებულ და კომენტარებულ იქნა თვით ბროსეს მიერ⁵. მაგრამ თეიმურაზის სახელი, როგორც ავტორისა, თვით მისი თხოვნისა გამო არ

¹ იხ. Bibliographie Analytique des ouvrages de Monsieur Marie Félicité Brosse. ს. პეტერბ. 1847, გვ. 49, 50, 51—52; შდ. Journal Asiatique, 1833 წ. მისის და შემოგვ №-ში.

² „წერილები“... ფურც. 4.

³ „წერილები“... ფურც. 7.

⁴ შდ. „Bibliographie“... გვ. 51—52, 56—55, 61—62.

1830. გვ. 50, 51, 55, 58, 59. „დავითის... მოღვაწეობის“ ერთი თავი, კერძოდ აღაშაქაბ-ხანის შემოსვლა, კრწანისის ბრძოლის 100 წლისთავთან დაკავშირებით, 1895 წ. რუსულად ითარგმნა და გამოიცა ბეგინების მიერ. იხ. Взятие Тифлиса Ага-Мгомед-ханом — Из записок царевича Теймураза, 1895 г. «Записки царевича Теймураза составляют часть его сочинения на грузинском языке под заглавием: «Краткая история военных дел и походов царевича Давида... поревденного потом на французский язык г. Броссе и отлиотографированного в Париже в 1833 году» — (გვ. 3).

Взятие Тифлиса Ага-Мгомед-ханом — из записок царевича Теймураза.

Издание К. Н. Бегичева.

იყო მიწერილი; აი რას სწერდა თეიმურაზი ბროსეს ამის გამო 1833 წ. 14 თებერვალს: „ჩემი ძმის მეფის ძის დავითის ისტორია ჩემგან წარმოვლენილი თქვენდამი... გითარგმნიათ ფრანციუსულს ენაზე და რომლისათვისაც მკითხავთ, რომ გსურვს რომელ დაბეჭდინოთ“.. კარგია, რომ დაიბეჭდოს „მაგრამ მხოლოდ მაგ წიგნში ინებეთ, რომ ჩემი სახელი არ იყოს და არც ჩემ მიერ შეთხზვა მაგ წიგნისა... რადგან ეგ წიგნი მე აღესწერე, იქნება წარმკითხველთ ასე იფიქრონ, რომელ თავისი ძმათ სიყვარულით მეტები და მომატებული ქებანი დაუწერიაო“¹. მიუხედავად იმისა, რომ მასზე თეიმურაზის სახელი არ იყო მიწერილი, ჩუბინოვისათვის გარკვეულია, რომ ის თეიმურაზს ეკუთვნოდა, ხოლო ორი დანარჩენი „ქართლის ცხოვრების“ მეორე ნაწილის გამოცემის წინასიტყვაობაში ვილაც უცნობ ავტორს მიაწერა. ასე მაგალითად: XXIV გვერდზე იხსენიებს: „ცხოვრება წმ. ქეთევან დედოფლისა... უცნობი ავტორის, დაბეჭდილი აკადემიკოსი ბროსეს მიერ, პარიჟში 1834 წ. ლითოგრაფირებულ ისტორიულ წერილებში“, ხოლო XXVIII-ე გვერდზე ნათქვამი აქვს: „დიდი მოურავის გიორგი სააკაძის სიკვდილის ისტორია, უცნობი ავტორის, ლითოგრაფირებული პარიზში 1834 წ. აკ. ბროსეს მიერ“. ნამდვილად კი ორივე ეს შრომა ეკუთვნის თეიმურაზ ბატონიშვილს და ეს კარგად სტოდნია ჟურნ. „ცისკრის“ რედაქტორს ივ. კერესელიძეს, რომელმაც სამივე ეს შრომა გამოაქვეყნა „ცისკრის“ შემდეგ ნომრებში: 1862 წ. აპრილის (გვ. 325—339), მაისის (9—21: „მოწმობა წმინდათა შორის ქეთევანისა კახთ დედოფალისა“), ივნისისა (გვ. 41—61: „დიდი მოურავისა, გიორგი სააკაძის სიკვდილი“) და ივლისის ნომრებში (გვ. 99—115: „საქართველოს მეფის გიორგი მეათცხრამეტის (sic!) მეფობა“). რედაქტორმა დაურთო შემდეგი სახის შენიშვნა: „ჩუენ აქ წარმოვუდგენთ „ცისკრის“ მკითხველთ სამს ისტორიულს მოთხრობასა, რომელნიცა არიან ჩართულნი ერთს დიად ძვირად საშოვნელსა წიგნში, 1883 წ. უ. ბროსესაგან პარიჟში გამოცემულში. სამივე ეს მოთხრობა დაწერილია ბატონიშვილის თეიმურაზისაგან და შეიცუენ მშვენიურად გამოხატულთა მრავალთა ანბავთა, რომელთაც ჩვენი ისტორია არ მოიხსენიებს“².

გარდა ამგვარი შედარებით ვრცელი ნარკვევებისა, თეიმურაზ ბატონიშვილი უზავნიდა განმარტებებს ბროსესა და სენ-მარტენს სხვადასხვა შეკითხვებზე. ამგვარი ერთ-ერთი შეკითხვის პასუხი იყო

¹ „წერილები“, ფურც. 16.

² ჟურნ. „ცისკარი“, 1862 წ. აპრილი, გვ. 325—326, შენიშვნა.

1832 წ. იანვრის 30-ის თარიღით გაგზავნილი წერილი, სადაც მოცემულია ვახტანგ მე-6-ის, თეიმურაზ მეორის და ერეკლე მეორის ბეჭდებისა და მათზე ამოკრილი სიტყვების განხილვა. აღნიშნული განმარტება მოთავსებულ იქნა ბროსეს მიერ გაფართოებულის სახით „Journal Asiatique“-ში 1834 წ., მე-13 ტომში¹, ამ სათაურით: „ვახტანგ მე-6-ის ბეჭდის აღწერილობა“.

აღნიშნულ წერილში, გარდა ვახტანგის ბეჭდის განმარტებისა, მოცემული იყო განმარტებანი მაჯამასის შავთელის შაირიდან, რუსთველის ერთ-ერთი ტაეპისა, თეიმურაზ პირველის „განაფხვლის ქებიდან“ და ანტონ I-ის იამბიკოდან ქეთევან დედოფლის მიმართ². როგორც პირველი, ისე დანარჩენი საკითხები ლიტერატურულ-ისტორიულ თვალსაზრისით მნიშვნელობას მოკლებული არ არის. იმავე ხანებში უნდა იყოს გაგზავნილი პასუხი ბროსესა და სენმარტენის კითხვებზე გრამატიკის, ისტორიისა და ქრონოლოგიის საკითხებიდან. მისი მოკლე შინაარსი გამოქვეყნებულ იქნა ბროსეს მიერ, სათაურით: „ქრონოლოგიური აღრიცხვა ქართველებისა“³. ეს პასუხი გახდა საფუძველი ბროსეს ერთ-ერთი მოხსენებისა „აზიურ საზოგადოებაში“ და მისი სტატიისა, რომელიც მოთავსდა „Journal Asiatique“-ში (1832, IX). ამგვარივე პასუხების სახით გაგზავნილ იქნა თეიმურაზის მიერ, უსათუდ 1833 წ. (წერილი სამწუხაროდ უთარილოა), განმარტებანი ვეფხისტყაოსნის ცნობილი ტაეპისა. ბროსე სთხოვდა დეტალურად გაეჩრჩია თეიმურაზს:

„ამირან დარეჯანის-მე მოსეს უქია ხონელსა
აბდულმესია შავთელსა...“

და სხვა⁴. თეიმურაზმა ბროსეს ეს თხოვნა პირნათლად შეასრულა: დაწერილებით უჩვენა ყველა გეოგრაფიული ადგილი (შავთა, თმოგვი და სხ.), მისცა შავთელის, თმოგველის და რუსთველის პიროვნების თავისებური დახასიათება⁵. როგორც ცნობილია, თეიმურაზის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი შრომა „განმარტება პოემა ვეფხისტყაოსნისა“, რომელიც 1843 წელსაა დაწერილი, გამოქვეყნე-

¹ „Bibliographie“... გვ. 41.

² „წერილები“... ფურც. 8—11.

³ „Bibliographie“... გვ. 40, 44. „Journ. Asiat.“ 1832 წ.

⁴ „წერილები“... ფურც. 20.

⁵ იქვე, ფურც. 21—22.

ბულ იქნა ე. თაყაიშვილის მიერ¹. ხოლო ზემოთმოყვანილი პასუხი 1833 წ. ეკუთვნის და ზოგიერთ საკითხებში განსხვავდება კიდევ თაყაიშვილის მიერ გამოქვეყნებული შრომისაგან. ასე მაგალითად: 1823 წ. წერილში განმარტებულია, თუ საიდან უნდა იყოს წარმოდგარი სახელი შოთა (ანუ, თეიმურაზის მიხედვით, შოთთა, შოთტა, შოტტა)² და შედარება „ვეფხისტყაოსნისა“ რუსთველის თანამედროვეთა ნაწერებთან. რაც 1843 წ. განმარტებებში არ მოიპოვება. ეს წერილი იმ მხრივაცაა საინტერესო, რომ ის იძლევა წარმოდგენას თეიმურაზის აღრიხველ შეხედულებებზე „ვეფხისტყაოსნის“ შესახებ.

1834 წ. 16 ნოემბრის წერილი აგრეთვე არის პასუხი ბროსეს შეკითხვაზე ქართულ საზომთა და საწყაოთა შესახებ, რომელიც მას დასპირებულია ვახტანგ მე-6-ს კანონების განმარტების დროს და წარმოადგენს მნიშვნელოვან ნარკვევს „საწოთა, საწყაოთა და საზომთა შესახებ“, რომელნიც „იხმარებიან სრულიად საქართველოსა შინა“³. გარდა ქართული მონეტების შედარებით ვრცლად მიმოხილვისა, აღნიშნულ წერილს თან ერთვის „შემოკლებითი შემეცნება“ საწყაოთა. შეიძლება ითქვას, თეიმურაზის ეს შრომა არის, ქართულ საისტორიო ლიტერატურაში, პირველი ცდა ქართულ საფასურსაზომების მიმოხილვისა, სადაც ამა თუ იმ საკითხებზე გამოცემულია მნიშვნელოვანი მოსაზრებები (ქართული ნუმისმატიკის დასაბუნსუნის მიხედვით ბარათაშვილის შრომა Нумизматические факты Грузинского царства 1841 წელს გამოიცა). თეიმურაზი, როგორც ისტორიკოსი, მკვლევარი, აღნიშნულ შრომაში დადებითად არის დახასიათებული. „მოკლე შემეცნება საზომთა და საწყაოთა“ გამოქვეყნებულ იქნა ბროსეს მიერ „Journal Asiatique“-ის 1835 წ. მაისის №-ში სათაურით: „თარგმნილი წერილი თეიმურაზისა ქართულ მონეტებზე ბროსეს გაშუქებით“⁴.

ამგვარსავე მნიშვნელოვან ნაშრომს წარმოადგენდა „აზიურ საზოგადოებისათვის“ მისი წერილები: „თვეთათვის სხვათა და სხვათა ენისა“, „შემოკლებითი ისტორია ქართულ წერისა“ (ანბანი ქართული)⁵,

¹ Э. Такайшвили. Опис... рукописей, II, гл. 583—592; შდ. Цагарели, Свед. I, გვ. 124—125; A 1091, გვ. 113, № 211.

² „წერილები“, ფურც. 26, 37, 38, 39.

³ იხ. „Journ. Asiat.“... გვ. 401—435; შდ. „Bibliogr.“... გვ. 83—84.

⁴ „წერილები“, ფურც. 16; შდ. „Bibliogr.“... გვ. 40, „Journ. Asiat.“... 1835, X.

⁵ „წერილები“, 16; შდ. „Bibliogr.“... 78, 69, 91, 92; Цагарели, Свед. I, გვ. 168—71, გვ. 185—204; თეიმურაზის ბიბლიოთეკის კატალოგი, საეკლესიო ფონდო, A 1091, გვ. 56—77.

„პირველი ისტორიათაგან ჩვენთა გამოკრებილი, თუ რაოდენი იყვნეს მეფენი ჩვენნი, რომელთა ეწოდათ გიორგი ანუ ვახტანგ... 'ამასვე წიგნსა შინა ისტორია შემოკლებით რომელთამე მეფეთა ჩვენთა“¹, „მცენარეთა ქართული სახელების ახსნა“ და სხვა. თეიმურაზისთვის, როგორც ისტორიკოსისათვის, დამახასიათებელია აგრეთვე მისი შენიშვნები: „ესპანიის იბერებისა და აზიის იბერების ისტორიის შესახებ“². სენკოვსკის სტატიაზე „ქართველი ერის სიძველის შესახებ“³. „ქრისტეს წინადროინდელ მონეტებზე“⁴ დაკავშირებით „ქართული ერის სომხურისაგან სრული დამოუკიდებლობის საკითხთან“⁵. შენიშვნები: „ქართულ ლექსთა საზომებზე“⁶ და სხვა მრავალ სხვადასხვა საკითხებზე. ეს უკანასკნელი იმდენად ცნობილი ყოფილა, რომ ზოგიერთ ხელნაწერ ლექსთა კრებულებს ჰქონია წამძღვარებული. ამ სტატიიდან უნდა იყოს ამოღებული წ.-კ. საზოგადოების ხელნაწერ № 3723-ში წამძღვარებული „შაირებისათვის, მეფის ძის თეიმურაზის სტატიისაგან“ (იხ. გვ. 1), სადაც განმარტებულია გვარნი, ანუ საზომნი ქართულთა სტიხთა*⁷: „შაირი, ბაიათი, მუხამბაზი, იამბიკო, მუსტაზადი, ანბანთ ქება და სხვა (გვ. 1—12).

გარდა ყველა ზემოთ ჩამოთვლილ შრომისა, თ. ბატონიშვილს ეკუთვნის აგრეთვე შემდეგი მნიშვნელოვანი გამოკვლევები, რომელნიც მოხსენებულნი არ არიან „Bibliographie“-ში: „როგორ და როდის დაარსდა ივერთა მონასტერი ათონში და რა ბედი ეწია მას“⁸, „სამესხეთოს, ე. ი. სამცხის, რომელსაც საათაბაგოსაც უწოდებენ... თუ ვითარ, რომელსა ჟამსა დაიპყრეს ოსმალთა“⁹, „შემოკლებით მოთხრობა არმაზისათვის“¹⁰. დ. ბაქრაძეს დაცული აქვს ცნობა, რომ თეიმურაზს ეკუთვნოდა აგრეთვე ნარკვევი „ძველი საქართვე-

¹ „წერილები“... 16; შდ. „Bibliogr.“... 51—52.

² „Bibliogr.“... გვ. 443.

³ იქვე, გვ. 540.

⁴ იქვე, გვ. 94, 95.

⁵ იქვე, გვ. 76, 91 და სხ.

⁶ იქვე, გვ. 23—82. თეიმურაზის ივერნი ანუ საზომი ქართულთა სტიხთას⁷ დედაბ. როგორც დღ. ტრ. რუხაძემ გადმოძღვა, აქეამად ინახება ლენინგრადის აკადემიის აღმოსავლეთმცოდნეობის მუზეუმში.

* გამოიცა 1948 წელს გ. იმედაშვილის მიერ (იხ. ლიტერატურული ძიებანი, IV, 1948) — რედ.

⁷ Цагарелии, Свед. I, გვ. 164,— 58; შდ. А. 1091, გვ. 53—54.

⁸ იქვე, გვ. 178—153; А. 1091, გვ. 85,— 157.

⁹ იქვე, გვ. 185—204; შდ. Д. Бахрадзе, статьи по ист... გვ. 10. (დ. ბაქრაძე, როგორც ჩანს, თეიმურაზის შრომებს იცნობდა აკადემიის მემუარებში გამოქვეყნებული მისი ბიბლიოთეკის კატალოგის მიხედვით, ხოლო რაც იქ მოხსენიებული არ არის, მისთვის უცნობია). А. 1091, გვ. 142—209.

ლოს შინაგანი წყობის“ შესახებ¹. ეს, ჩვენთვის მეტად საინტერესო შრომა, არც თეიმურაზის წიგნების კატალოგში და არც „Bibliographie“-ში ამ სახით მოხსენებული არ არის და არც ხელნაწერებში იპოვება.

გარდა მნიშვნელოვანი წერილებისა და განმარტებებისა, თეიმურაზი აწვდიდა „აზიურ საზოგადოებას“ ზოგიერთ მნიშვნელოვან ისტორიულ ძეგლებს და იყო ერთგვარი რედაქტორიც „აზიური საზოგადოების“ ზოგიერთ გამოცემათა საქართველოს ისტორიიდან. ასე, მაგალითად, ერთ-ერთ წერილში ბროსე სთხოვდა მას გაეწია რედაქცია უკვე განსვენებულ სენ-მარტენის შრომისათვის. „თქვენ მთხოვთ — სწერს თეიმურაზი — სანტ მარტინის ხელით წერილის წიგნისა... აღბეჭდაში მე გექმნეთ მოძღვრებულ (ანუ ცენზორი) მისი. დიდის კმაყოფილებით მივიღებ, და თუ ცდომასა რასმე ვიხილავ ვანვმართავ და შემდგომად კვალად თქვენ განსჯით ჩემგან გამართულს და ეგრეთ აღბეჭდეთ“².

ამრიგად, თეიმურაზის მოღვაწეობა „აზიურ საზოგადოებაში“ მრავალმხრივია და მოითხოვს უფრო დეტალურ შესწავლას.

თეიმურაზ ბატონიშვილის მნიშვნელოვანი მოღვაწეობა ნათელს ჰყოფს მის მომზადებას, ცოდნის სიღრმეს: მან იცოდა ევროპული და აღმოსავლური ენები (ფრანგული, სპარსული, თურქული, ბერძნული, თაყაიშვილის აზრით, აგრეთვე არაბული და სომხურიც)³ და იყო საუკეთესო მცოდნე ქართული ისტორიისა და ლიტერატურისა⁴.

გადაჭარბებული არ უნდა იყოს თ. ბატონიშვილის განცხადება, რომ „ქართული ლიტერატურის [შესწავლა]... ჩემგან (ჩემი დახმარებით, შ. მ.) დაიწყო პირველად პარიჟის მეაზიელეს შეკრებულებაში და თქვენ თვით უწყით, რაოდენი შრომა მქონდა თქვენთან. სხვადასხვა საგანზედ მოწერითა და ბოლოს თქვენიდან ქართული ლიტერატურა აქ როსიაშიც დაიწყო, თუ პირველად მე არ ვყოფილვითაჲ მიზეზი, ეს არც ერთი არ მოხდებოდა“⁵. სწორედ ამიტომ, და სრულიად სამართლიანად, აკადემიკოსი მ. ბროსე თ. ბატონიშვილს აცხადებდა თავის მასწავლებლად და საკუთარ თავს კი — „მის მდაბალ მოწაფედ“.

¹ იხ. Баградзе — ხს. შრომა, გვ. 10.

² „წერილები“, ფურც. 7.

³ შ. Такайшвили. Опис., 11, გვ. 583, თაყაიშვილის აზრი, რომ თეიმურაზმა იცოდა არაბულიც, დაუსაბუთებელი ჩანს, ხოლო რომ მან სომხური იცოდა, სწორი უნდა იყოს, როგორც ქვემოთ დაეინახავთ.

⁴ იქვე.

⁵ „წერილები“, ფურც. 11.

„აზიურ საზოგადოებასთან“ თეიმურაზის კავშირისა და მეცნიერული მოღვაწეობის მოკლე მიმოხილვის შემდეგ დაუბრუნდეთ ზოგიერთი მნიშვნელოვანი მოვლენის აღწერას მისი მოღვაწეობიდან.

თ. ბატონიშვილი მუდმივად ცხოვრობდა ს. პეტერბურგში, ხოლო ზაფხულობით ჩვეულებრივ იმყოფებოდა ქალაქ გარეთ, „მე — სწერს იგი ბროსეს — ზამთარში ხომ ყოველთვის პეტერბურგში, ქალაქში ვღგევარ და ზაფხულით პეტერლოფს“¹. როგორც სხვა ბატონიშვილების, ასევე თეიმურაზის საცხოვრებელიც, გადაქცეული იყო ბატონიშვილთა და სხვა განოჩენილ პირთა შესაკრებ პუნქტად. თეიმურაზ ბატონიშვილს კავშირი ჰქონდა არა მარტო რუსეთში მყოფ ბატონიშვილებთან და საქართველოს ისტორიის თუ ლიტერატურის დარგში მომუშავეებთან, არამედ საქართველოში მცხოვრებთანაც. ასე, მაგალითად: „მას მიმოწერა ჰქონია ცნობილ პლ. იოსელიანთან, მაგვამ ეს საინტერესო წერილები² ალბათ პლ. იოსელიანის მთელს აქტივთან ერთად დაიკარგა.

როცა თ. ბატონიშვილის ბიოგრაფიას ვეხებით, ბუნებრივად ისმის საკითხი მისი 1832 წ. შეთქმულებაში მონაწილეობის შესახებ. მასალების მიხედვით (როგორც მოსალოდნელი იყო), მას შეთქმულებაში მონაწილეობა არ მიუძღია და იმ პირთა შორის უნდა ყოფილიყო მოქცეული, რომელსედაც ეკვის მიტანა არ შეიძლებოდა. აღმოჩენილი მასალები, ბროსეს მიმოწერა მასთან, რომელიც ოფიციალური წყაროების მიხედვით ეკვის ქვეშ იყო დაყენებული³ და სხვა, გვაფიქრებინებს, რომ თეიმურაზს შეთქმულების არსებობა მაინც უნდა სცოდნოდა, მით უმეტეს, რომ შეთქმულებას საფუძველი ჩაეყარა

¹ „წერილები“, ფურც. 29.
² იოსელიანი, წერილები ბროსესადმი. სტკში 15-1777. რიგული 1-4.
³ ნეკელროდუ საიდუმლოდ სწერდა ბ. როზენს: „პარიზიდან შიღვენილი ცნობის თანხმად სომხური ენის პროფესორს ლევალიანს და ვინმე ბროსესს განზრახული ჰქონიათ საფრანგეთის მთავრობის ბრძანებით სომხეთსა და საქართველოში ვითომდა საინციფერო მოვზაურობა, რომლის ნამდვილი მიზანია და ტყუილში არეულობის თესვის მობწევა და ქაშაშური მოღვაწეობა...“
 ი. ბროსეს რამდენიმე წელს წინათ დაიწყო ს. პეტერბურგში მცხოვრებ თ. ბატონიშვილთან მიმოწერა. ის ურთიერთობაშია ავრთვე იმერეთის უკანასკნელ მეფის სოლომონის ძმისწულეებთან ვახტანგ და ტარიელთან... („АКТЫ“... ტ. VIII, გვ. 963; იხ. გოზალ-მეილი „1832 წ. შეთქმულება“, გვ. 31-39). მასთან აღმოჩენილი მასალები ადასტურებენ, რომ ბროსესს ქართველთა შეთქმულებაში ერთგვარი მონაწილეობა აპირდაც უნდა ჰქონოდა (იხ. იხ. გვ. 38) და წარმოუდგენელია, ეს თეიმურაზის არ ეცნობინებინა.

სწორედ პეტერბურგში, ბატონიშვილებსა და თავადების ვიწრო წრეში. შეუძლებელია, თეიმურაზისათვის, რომელსაც, ასე ვთქვათ, რუსეთთან აქტიური ბრძოლის ერთგვარი ისტორია ჰქონდა, ამგვარი შეთქმულების არსებობა არ მოეხსენებინათ; ამ მოსაზრებას ადასტურებს, ერთის მხრით, გიორგი რევაზის-ძე ერისთავის ჩვენებაც, რომლის მიხედვით ლეტელიე (საფრანგეთის საკონსულოს მდივანი, შეთქმულების მნიშვნელოვანი მონაწილე) იყო პეტერბურგში, ფარნაოზ და თეიმურაზ ბატონიშვილთან¹, მეორე მხრით კი — შეთქმულების ერთ-ერთ ცნობილი მონაწილის ს. რაზმაძის ჩვენება, რომ იგი იზრდებოდა პეტერბურგში თ. ბატონიშვილის ხაჩით. ცხადია, რომ თეიმურაზს ასლობელი კავშირი ჰქონია მასთან². ეს და ამგვარი ცნობანი ნათელს ყოფენ, რომ თეიმურაზმა შეთქმულების არსებობა, როგორც ვთქვით, უსათუოდ იცოდა.

როგორც თეიმურაზ ბატონიშვილს ბროსესადმი გაგზავნილი წერილებიდან ირკვევა, ის 1836 წ. იანვრიდან ავადმყოფობს: „ღვთით საქართველოს ისტორიის წერაში ვარ; ცოტახანს ავთ ვიყავ და დაბრკოლება ამისათვის მომეცა“ — სწერდა იგი ბროსეს 1836 წ. იანვრის 2-ს³. ხოლო 7 იანვრიდან კი ავად გამხდარა და თვენახევარი იწვა თურმე. თუმცა ექიმებისაგან მუშაობა აკრძალული ჰქონია, მაინც განაგრძობდა საქართველოს ისტორიის წერას. თეიმურაზ ბატონიშვილის ეს ავადმყოფობა გახდა მიზეზი მისი გერმანიაში მოგზაურობისა. ალ. ხახანაშვილი 1908 წ. თავის სტატიაში „თეიმურაზ ბატონიშვილის საბიოგრაფიო მასალად“⁴ შენიშნავდა, რომ თეიმურაზი ბერლინში უნდა ყოფილიყო და ამის დასამტკიცებლად ბერლინის მუზეუმში მის მიერ ნახული ს. ორბელიანის „ქართულ ლექსიკონზე“ თეიმურაზის მინაწერი მოჰყავდა. ამჟამად ბროსესადმი მიწერილი წერილების წყალობით თეიმურაზის მოგზაურობის ყველა მიმართულებები დეტალურად შეიძლება წარმოდგენილი იქნეს.

1836 წ. 9 ივნისს (ახ. სტილით) თეიმურაზი პეტერბურგიდან ბერლინს გაემგზავრა, 20 დღე გზაზე დაუყვია, რადგან „ხმელეთზედ წამოვედით კარგით“-ო. 1836 წ. 29 ივნისს უკვე ბერლინში იყო და სწორედ ჩასვლისთანავე სწერდა წერილს ბროსეს: „ღიდად გაგიკვირდება, რომ მე ბერლინიდამ წიგნსა გწერ, ჩემის ავადმყოფობის გაგრძე-

¹ გოზალიშვილი, გვ. 45.

² „Акты... VIII, გვ. 403, იქვე, გვ. 398.

³ „წერილები... ფურც. 5.

⁴ იხ. გაზ. „საჯარო გზა“, 1908 წ. № 17.

ლების მიზეზითა თბილს წყალზე მინერალურთა მარიამბადისა და კარსბადნისათა მოვდივარ და ამ ორ ღღეს ბერლინში დავპყოფ. თუ წასასვლელი ხარ პეტერბურგს, მე გამომიარე, მარიამბადში ვიქნები კარგა ხანსა“¹. ორი დღის შემდეგ, ე. ი. პირველ ივლისს, გადასულა კარლსბადში, სადაც რამდენიმე დღე დაუყვია, ამის შემდეგ მარიამბადში, ხოლო აქედან „მეორედაც ვიყავი კარლსბადში“, მაგრამ იაევი გამობრუნებულა მარიამბადში, რადგან კარლსბადის წყალმა თურმე არა არგო. მარიამბადში 7 სექტემბრამდის დაუყვია — „ჩემს იქ პოსვლაში — სწერს იგი ბროსეს — ბავარიის კაროლევაც თავის შვილით... იქ მობრძანდნენ და პრუსიის პრინცი ვილგელმ კოროლის შვილი, თავისი მეუღლით პრინცესათი და ყოველს დღეს თითქმის ერთად მზიარულებით გავატარეთ მათ დიდებულს გვამთან დრო“.

7 სექტემბერს იქიდან წამოსულა და განუზრახავს რეინის მიდამოების მოვლა. მთელი ეს მარშრუტი იმდენად დეტალურად აქვს აღწერილი, რომ ინტერესს მოკლებული არ იქნება, უცვლელად მოვიყუანოთ: „სექტემბრის შვიდსა რეინის მდინარის და მის გარემომოების განსახილველად წაველ, ფრანკონიაზე დავვიარე, მრავალი უცხო ქალაქები, მონასტრები და ძველებური შენობები ვნახე ჩინებულები. ფრანკფორტა მეინში მიველ, რამოდენიმე დღე იქ დავყავ... აქედამ ბენიძს მიველ, ორ სამ დღეს იქ დავპყავ. მერმე ისევ გამოველ, რეინის ვესბადენს მოველ. იქიდან შვალბახზე მთის გზით გავიარე ნასაუზე და ემმზედ. ყველა ადგილას სამკურნალო წყლები ვნახე და გამოვცადე. კობლენს მიველ და იქიდან რეინის პირას შევყევ ისევ მენამდის. იქიდან გამოვბრუნდი, ფრანკფორტზე დავე გამოვიარე, ვეიმარზე... იქიდან ლეიპციხზე დავიარე, ორი დღე იქ ვიყავ... ლეიპციხიდან მეორე დღეს ბერლინში მოველ. აქ კოროლმა და სამეფოთ ფამილიათ დიახ სიყვარულით მიმიღეს. ოკტობრის სამს (15) მოველ ბერლინში. ოკტობრის 10-ს (22) აქ სამეფოს სახლში ქორწილი ჰქონოდათ: კოროლის ძმისწული პრინცი ვილგელმის ქალი პრინცესა ელისაბედ დარმშტატის პრინცს მიათხოვეს და ამ ზემორე რიცხვში შაფათის მეექვსე საათის ნახევარზედ დიდის კოროლის სასახლეში ჯვარი დასწერეს. წინა დღითვე ებრძანებია კოროლს მოწვევა ჩემი ქორწილში“... თეიმურაზი თუმცა სახლში მიეშურებოდა, არ გაუშვიათ და ცხრა დღე მათთან გაუტარებია, მეათე დღესაც „კოროლს

¹ „წერილები“, ფურც. 54.

ებრძანა და სადილად იმას ვახლდი საკუთრად¹... როგორც ჩანს, მარიამბაძიდან ბერლინამდე საკმაო ხანი დაუყვია და ზემოთ ჩამოთვლილი ადგილებიც დაუთვალა იერებია. მისივე წერილიდან ჩანს, რომ ოქტომბრის 26-ს (ნოემბრის 8) ბერლინიდან გასულა და ნოემბრის დასასრულისათვის უკვე პეტერბურგში ყოფილა, ამ მოგზაურობის დროს განუზრახავს პარიზში გაეღაც, მაგრამ რაკი პრუსიაში დიდხანს დარჩა და ცოლიც თან არ ჰყავდა, მომავლისათვის გადაუღვია².

ბერლინში გატარებული დროით ძალიან კმაყოფილი დარჩა თეიმურაზი. განსაკუთრებით მასზე დიდი გავლენა მოუხდენია ფრიდრიხ ვილჰელმ III-ის შვილს, რომლისათვისაც უძღვნია ბროსეს მიერ შედგენილი ქართული სვეტიცხოველი³ და დაპირებულია მის მეორე ნაწილის გაგზავნასაც. სწორედ მარიამბაძიდან გამობრუნების შემდეგ, 22 დეკემბერს, შეუწირავს ფრიდრიხ ვილჰელმ მესამეს (1786—1840) ბიბლიოთეკისათვის საბა-სულხან ორბელიანის „ქართული ლექსიკონი“, რომელსაც, ხანანაშვილის მიხედვით, ჰქონია შემდეგი წარწერა რუსულ და ქართულ ენაზე: „შევსწირე ლექსიკონი ესე მათს დიდებულებას, პრუსიის კოროლსა ფრიდრიხოს ვილჰელმ მესამესა, მათის დიდებულების ბიბლიოთეკისათვის უმონაებრივი სიმდაბლით. 1836 წ. октябрь 22 (ноябрь 4) в Берлине“⁴.

1837 წ. ივნისის შუა რიცხვებში ჩამოდის ბროსე პეტერბურგში და ამ დროს ხდება მათი პირველი შეხვედრა. თეიმურაზის მთელი ის დამსახურება, რომელიც ზემოთ იქნა ნაწილობრივ დახასიათებული, ბროსემ სათანადოდ შეაფასა და ამის შედეგი უნდა იყოს 1837 წ. 29 დეკემბერს თეიმურაზის არჩევა, ერთ-ერთ საზეიმო სხდომაზე „იმპერატორის მეცნიერებათა აკადემიის“ საპატიო წევრად⁴. ხოლო 1838 წ. იანვრის 15-ს მიიღო საპატიო წევრობის დიპლომი. ამავე დროს უნდა მომხდარიყო მისი ჩარიცხვა „კოპენჰაგენის ანტიკვართა საზოგადოების“ წევრად.

სიკვდილამდე ერთი წლით ადრე თეიმურაზ ბატონიშვილი ითხოვდა ბროსეს დახმარებას მისი პარიზის მეცნიერებათა აკადემიის წევრად არჩევისათვის. „მე ესე მსურს, რადგანაც, რომ აქა როსიის იმპერიისა ს. პეტერბურლის აკადემია ნაუკისაგან პოჩეტნი ჩლენათა

¹ „წერილები“... ფურც. 56—57.

² იქვე.

³ ხანანაშვილი, გაზ. „საგაქრო გზა“, 1908, №—17. აღ. ხანანაშვილი ამ მინაწერის მიხედვით ასკვნის, რომ თ. ბატონიშვილმა „არ იცოდა ევროპიული ენები, რომ ეს მარტივი მინაწერები ევროპიული ენით გაეკეთებინა, თუმცა რუსული მართლწერაც ვერ შეუთვისებიაო“.

⁴ შლ. Броссе—Некротор. Ж.М.Н.Пр. 1846, ვგ. 39.

ვარ მიღებული, პარიზის აკადემია ნაუკამაც მიმიღოს ამა სახითვე პოჩეტნი ჩლენად. და რადგანაც რომ ნორდიისა, ე. ი. (დანიის სამეფოსა) კოპენჰაგენისა სამეფოსა შეკრულებასა შინაცა ანტიკვართასა პირველთა ჩლენთა შორის ვარ აღრიცხულ, და რუსეთის აკადემია ნაუკისაც და კოპენჰაგენის ანტიკვართა შეკრებულებისაც დიპლომი მქონიან. და მსურს, რომ პარიზის აკადემიამაც ინებოს ჩემი პოჩეტნი ჩლენობა¹. შემდეგ ჩამოთვლის თავის დამსახურებას აზიურ საზოგადოების წინაშე. მაგრამ ეს სურვილი თეიმურაზისა, როგორც ჩანს, ვერ გატარდა — ავადმყოფობამ და სიკვდილმა უსწრო. 1845 წლის დასასრულიდან იწყება მისი ძლიერი დაცემა წყალმანკისაგან, რომელიც 1846 წლის თებერვალს იკამდე მივიდა, რომ თეიმურაზი რამდენიმე დღე უგრძნობლად იწვა. ექიმმა შევალოვმა, მართალია, აღკვეთა იგი, მაგრამ არა დიდი ხნით... 1846 წ. 23 ოქტომბერს თეიმურაზ ბატონიშვილი გარდაიცვალა. ხოლო 29 ოქტომბერს დასაფლავებულ იქნა ნევის მონასტრის ბაგრატიონთა სასაფლაოზე, თავის საყვარელ ძმის დავითის გვერდით.

თეიმურაზის სიკვდილის შემდეგ მისი მდიდარი ქართული ბიბლიოთეკა გადაეცა პეტერბურგის მეცნიერებათა აკადემიის აზიურ მუზეუმს და თეიმურაზის მრავალ დამსახურებათა შორის ესეც აღინიშნა მეცნიერების წინაშე.

მ. ბ რ ო ს ე თავის ნეკროლოგში თეიმურაზის გარდაცვალების გამო სწერდა «Память его неизгладимо останется в сердцах всех его знакомых, и особенно благодарного ученика его»².

III

თეიმურაზ ბატონიშვილი, რომელიც იმ დროისათვის საკმაოდ აღჭურვილი იყო მეცნიერული კვლევითი მუშაობისათვის, იჩენდა დიდ სიფრთხილეს ამა თუ იმ ისტორიულ მოვლენის აღწერის შემთხვევაში. იგი არა ერთხელ მიუთითებდა ბროსეს სიფრთხილე გამოეჩინა მასალების ბეჭდვის დროს, „რომ ტყუილები არ ჩაგვიწეროთ თორემ სირცხვილი იქნება, მერმე ქართველები მე დამცინებენ აი ამისთანა შეგირდი გყავსო“.

მას მთელი არსებით შეგნებული ჰქონდა ამა თუ იმ ერის ისტორიის აღწერის სიძნელე, წყაროების გამოყენების და წესიერად მო-

¹ „წერილები“, ფურც. 11.

² Броссе—Некролог—Ж.М.Н.Пр. გვ. 40.

თხრობის პასუხისმგებლობაც. ანუ მაგალითად, იგი წერს: „ისეთი საქმე არის ცხოვრების აღწერა, რომ არც ერთს სხვა ხელოვნებას არ გავს და ამანედ დიდი სიფრთხილე უნდა ისტორიის დამწერსა“¹. ას კიდევ: „მე ამ ისტორიას რომ მოვყევ თუ სწორეთი და მტკიცის დამტკიცებით სიმართლე არ ექნება, როგორც შეესაბამება ისტორიის ამ მოთხრობას, ჩემთვის სარცხვილიც იქნება, რომ მაგისტანას განათლებულს ადგილას წარმოვადგინო“².

საბუთიანობის აუცილებლობის, სისწორით მოთხრობის და საფრთხლის შეგნება ხელს არ უშლიდა თ. ბატონიშვილს ზოგიერთ (უფრო სწორად — იშვიათ) შემთხვევაში, ნაციონალისტური მოსაზრების გამო, არ არსებული ისტორიული წერილები ან კიდევ სხვა მასალის საბუთად გამოყენებინა და ამჟამად დაკარგულად გამოეცხადებინა. ასე მაგალითად: 1836 წ. 28 თებერვლის წერილში იგი ბროსეს წერდა: „ჩვენი არც ერთი ანბანი და არც ერთი წერილი სომხისა ვისგანმე მესროფისა თუ სხვისგან არ არის ქმნილი და დამამტკიცებელ ამის ძველი მონეტებიც არის ხუცუურად, ასონთავე რულად დაწერილ რომელიც ქრისტეს მოსვლის უწინ არიან აღბეჭდილნი“³. არსებითად სწორი მოსაზრების: ქართული ანბანის წარმოშობის სომხურისაგან დამოუკიდებლობის დასამტკიცებლად, თეიმურაზს, ალბათ ნაციონალისტური გატაცებისა გამო, დაუჭერებელი მოწმობა მოჰყავს ქრისტეს წინადროინდელ ხუცურასომთავერულით ზედწერილ მონეტების არსებობის შესახებ, რაც ქართული ნუმისმატიკისათვის დღემდე უცნობია. თვით თეიმურაზს, გრძნობდა რა ამ საბუთის გამოუსაღებლობას, თავის წიგნში, როცა სპეციალურად სომხურ-ქართული ენების ურთიერთობას იხილავდა, იგი მოყვანილი არა აქვს და სხვა ისტორიკოსების მოწმობას მიმართავს ქართულის სომხურისაგან წარმოუშობლობის დასამტკიცებლად⁴. ამგვარადვე იქცეოდა იგი, როცა რუსთველის პიროვნებას ეხებოდა.

მსგავსი დაუჭერებელი მოწმობანი თეიმურაზ ბატონიშვილის, როცა ისტორიკოსის, ღირსებას ამცირებენ და ზოგიერთს, მაშინ უცილობლად არსებულს, მის მიერ დამოწმებულ წყაროებსაც არა ნამდვილად წარმოგვიდგენენ. საეჭვო საბუთები მოყვანილი აქვს თავის

¹ „წერილები“, ფურც. 50.

² იქვე, ფურც. 53.

³ იქვე ხაზი ჩემია, შ. შ.

⁴ შდ. „ისტორია ივერიისა“, გვ. 33—34 და 116.

ძირითად შრომაშიაც, რომლისათვისაც თეიმურაზს სიცოცხლის თითქმის ერთი მესამედი შეუწირავს.

ჯერ კიდევ ბროსეს გაცნობისთანავე იწყო თეიმურაზმა მუშაობა „ივერიის ისტორიის“ დასაწერად: „სრულიად გიორგიისათვის — სწერს იგი ბროსეს — (ესე იგი ივერიისა რომელ არს საქართველო) მე მრავალი მატურია (მასალა, შ. მ.) მაქვს ამისათვის, რომელიც დიდის გამოძიებით რა მე შენ გაგიცან ამას უკან ვიწყევ შეკრება და ისეთი რამ უნდა წარმოვადგინო მაგ დიდებულს საზოგადოებაში (ლაპარაკია აზიურ საზოგადოებაზე, შ. მ.) რომ შესარაცხად არ შეიქმნეს ჩემი ღვაწლი“¹. მასზე ადრე 1831 წელსაც წერდა: „მე აწ ვემეცადინებო აღრიდგანვე ხელყოფილსა ჩემისა საქართველოს ისტორიისა უძველესით უამიდვან ვიდრე აქომამდე წვლილად აღწერასა, რომელსაც ერთსა პირველსა ნაწილსა მისსა ამ წიგნთა შემდგომ წარმოვგზავნი“². როგორც ჩანს საკმაო მუშაობის შემდეგ თეიმურაზს განუზრახავს დაეწერა ორი წიგნი საქართველოს ისტორიიდან: „ერთს მცირეს და ააესეს საკმაოდ ვისაც ნებავეს საქართველოს ისტორიის უწყება (ე. ი. დამწყებთათვის, შ. მ.) და მეორეს დიდსა და ვრცელს. ის ჯერ ადვილად არ შესრულდება, მაგრამ თუ ცოცხალი ვარ ღვთის შეწევნით წელიწადი და ნახევარი მოუნდება... ეს წიგნი ღმერთს ერწმუნე ღამე და დღე ხელში მიჭირავს, ჩემისა ხელითა ვწერ, არ შეიძლება რომ სავა დაეწერინო, წამიხთენენ, როგორც რომ გაათავდება ის პირველი შემოკლებული ქრისტეშობისთვის გასვლამდის და თუ მეორეს თვემდის მაშინვე გამოგიგზავნი“³ — წერდა იგი ბროსეს 1835 წ. 23 ნოემბერს. ამგვარი დაუღალავი მუშაობა მისმა ავადმყოფობამ შეანელა: „ღვთით საქართველოს ისტორიის წერაში ვარ და ცოტა ხანს შეუძლოდ ვაყავ და დაბრკოლება ამისათვის მომეცა“. ხოლო როცა 1836 წ. იანვრიდან ავად გახდა, მიუხედავად იმისა, რომ ექიმებისაგან მუშაობა აკრძალული ჰქონია, მაინც არ შეუწყვეტია იგი და წერას მაინც განაგრძობდა. ხოლო პრუსიაში მოგზაურობამ ეს მუშაობა რამდენიმე თვით შეაჩერა.

დაბრუნებისთანავე ისევ განაგრძო მუშაობა. 1837 წ. ზოგიც მოუთმავრებია. „ჩემი მისწრაფება — სწერს თეიმურაზი ბროსეს — დღითი დღე ეს არის ისტორია საქართველოსი ეგების შევასრულო და ღვთის მოწყალების იმედი მაქვს ყოველი თურთ ვცდილობ,

¹ „წერილები“, ფურც. 50.

² იქვე, ფურც. 7.

³ იქვე, 50.

რომ მრავლის დამოწმებით კეშმარიტება ჰქონ-
დეს. ზოგნი მზათა მაქვს კიდეც და მსურდა გამომეგზავნა“¹. ამგვარი
მუშაობით „ივერიის ისტორიის“ წერა მისი სიცოცხლის უკანასკნელ
წლებამდე გაგრძელდა. მართალია დაუმთავრებელი არ დარჩენია,
მაგრამ გამოუყენელი კი დარჩა. „ოცი წელი მუშაობდა იგი (თეიმურა-
ზი, შ. მ.) — წერს ბროსე — „ქართველი ხალხის ვრცელი ისტორია“
შეთხზვაზე... ცნობილია მხოლოდ ის, რომ ავტორს სურდა ესარგებლა
ყველა, როგორც ქართული, ასევე რუსულ ენაზე გადაუთარგმნელი
უცხო მასალებით“².

აღნიშნული თხზულება „ისტორია დაწყებითგან ივერიისა, ე. ი.
გიორგიისა, რომელ არს სრულიად საქართველომსა“ თეიმურაზის
მეუღლის ელენეს თხოვნისა და ბროსეს შუამდგომლობის შემდეგ აკა-
დემიის წინაშე, გამოცემულ იქნა დ. ჩუბინოვის მიერ. ს. პე-
ტერბურგს, 1848 წელს.

თეიმურაზ ბატონიშვილის ზემოდასახელებული შრომის და საერ-
თოდ მისი მემკვიდრეობის დაწვრილებით განხილვა ამჟამად ჩვენს
მიზანს არ შეადგენს. ჩვენ გვსურს მოკლედ შევეხოთ თეიმურაზ ბა-
ტონიშვილის „ივერიის ისტორიას“. მხოლოდ იმდენად, რამდენადაც
იგი წარმოადგენს ნაბიჯს ქართულ საისტორიო მწერლობაში, მე-19
საუკუნის დასაწყისში.

როგორც აღნიშნული გვქონდა, ისტორიის დაწერას თეიმურაზი
დიდი სიფრთხილით ეკიდებოდა და მისი პასუხისმგებლობა ამ მხრით
უფრო გაზარდა სურვილმა, რათა თავისი წიგნი „აზიურ საზოგადო-
ებაში“ წარმოედგინა და იქ უნაკლოდ მიეჩინათ. სწორედ ამიტომ,
„უძველესთა ისტორიისათვის ჩვენთა, ე. ი. ივერიელთა მოთხრობი-
სათვის, რაჲცა შევეუძლე პოვნად ძველთა და უძველესთა
შინა გამოძიებათა სრულიად შემოგვკრიბენ იგი-
ნი და არა დაუტევენ იგინი არცა ერთი: არამედ
მოვეუთხრობდე მათთვის, რომელნიცა რომელთაგანმე მომთხრობელთა
შეწყნარებულცა არიან“³, სწერს იგი თავის წიგნის წინასიტყვაობაში.

¹ „წერილები“, ფურც. 63.

² Броссе, Некролог, Ж. М. Н. Пр., გვ. 39.

³ „ივერიის ისტორია“, გვ. 1—2.

აქედან ჩანს, რომ თ. ბატონიშვილის პირველწყაროებს, როგორც ეს ჩვეულებრივ მკვლევარისათვის უნდა ყოფილიყო, შეადგენს იმ ენის უძველესი წერილობითი ძეგლები, რომლის ისტორიასაც იგი წყობდა. გაზდა ამისა მის წყაროებს შეადგენდა აგრეთვე უცხოური ცნობებიც საქართველოს შესახებ. იგი მიუთითებს, რომ გამოიყენა გაზდა ზენოთაქმელისა, „უძველესთა ამბავთა, რომელნიმე სხვათა ენისა მოთხრობათაგან“. აგრეთვე, ასეთივე მნიშვნელოვანი წყარო ყოფილა თეიმურაზისათვის „რომელნიმე ზეპირიყა სმენილნი“... „ზღაპარ სიტყვაობანიცა“, ყოველივე ეს, მისი სიტყვით, „არა უგულებელს ვყვენ აღწერად ნივთთა გამრავლებისათვის ამბავთა შინა“¹ და ასეთივე ეს „ზღაპარ სიტყვაობანიც“ და „ზეპირად სმენილიც“ თავთავიასთ აღგილზე მას გამოყენებული აქვს². და ბოლოს თეიმურაზს იგი, როგორც ვახუშტი ბატონიშვილს, ისტორიულ კვლევის დროს ქართულ ხალხში დღემდე დარჩენილ ზნე-ჩვეულობისათვის საკმაოდ მნიშვნელოვანი როლი მიუკუთვნებია, როგორც ამას თავის დროზე დავინახავთ.

თ. ბატონიშვილის პირველ და აუცილებელ წყაროს „ქართლის ცხოვრება“ წარმოადგენს. ასეთივე მნიშვნელობის მქონეა მისთვის ვახუშტი ბატონიშვილის „საქართველოს ისტორიაც“ და მისი წყაროების ძიებაც აქედან უნდა დავიწყოთ. თ. ბატონიშვილი ზემოთდასახელებულ, პირველწყაროებისადმი ძირითადად საშინაირ დამოკიდებულებას იჩენს: ა) ძირითათად ენდობა მათ და უცვლელად მოჰყავს მათგან აღგილები თავის ისტორიაში“, ბ) აწორებს მათ სხვადასხვა წყაროებზე დაყრდნობით და მოთხრობას აჯართობს, გ) აკრიტიკებს ზოგჯერ მნიშვნელოვან, ზოგჯერ კიდევ წვრილმან საკითხებში.

„ქართლის ცხოვრება“ მისთვის ძირითადი წყაროა და იქ, სადაც მას სხვა მასალები ნაკლები ჰქონია, იგი უცვლელად გადმოუწერია თავის „ივერიის ისტორიაში“, ზოგჯერ კიდევ მიუთითებს მასზე, ხოლო ზოგჯერ ყოველგვარი მითითების გარეშეც აქვს გადმოწერილი.

თ. ბატონიშვილისათვის უდავო არის ქართველთა თარგამოსისაგან წარმოსობილობა. პირველად მან შეამჩნია, რომ „ბიბლია“ ამ თეორიას ეწინააღმდეგება და თავგამოდებით იცავს „ქართლის ცხოვრების“ ნაწილის ე. წ. „მეფეთა ცხოვრების“ ავტორის ლ. მროველის

¹ „ივერიის ისტორია“, გვ. 1—2.

² იქვე, შლ.; გვ. 7, 8, 9.

მოსაზრებას. მოყავს რა მისი ეს შეხედულება, წერს: „ესრეთ გარდ-
მოიციეშიან საქართველომასა, ე. ი. ივერიელთა ისტორიათგან ქართლის
ცხოვრებისაგან ვახტანგ მეექვსისა-ქართლის მეფისა მიერ აღწერილსა
და ძისა მისისა ვახუშტისაგან და სხვათაგანაცა აღმწერელთა“¹. ეკა-
მათება იოსებ ფლავიოსს ქართველთა „იაფეთის ძის
თობელისგან“ წარმოშობილობის შესახებ, „ქართლის ცხოვ-
რების“ მოსაზრების დასაპტიცებლად თეიმურაზი იშველიებს მოსეს
წიგნსაც და თვით „ერმანთაცა ისტორიას, ე. ი. სომეხთა“, რომელიც
ოთხრმე „მოუთხრობს ამგვარადვე“ და ასკვნის: „გარდა ოსიპოს ფლა-
ვიოსის წიგნისა სომეხთა იულისაგანობასა და ივერთასა, რომელ არიან
ნამდულ ჰეშმარიტებით ქართლოსისა შთამომავლობანი. თობელისა მი-
ერ შთამოსირვასა არავინ სხვაჲ მესისტორიეთაგანი. ვგონებ სადამე
ღკყოდეს“². ხოლო შემდეგ მიყვება რა „ქართლის ცხოვრებას“ მსგავ-
სად ვახუშტისა, ოდნავი შესწორებით მოუთხრობს ქართველთა გენე-
ალოგიას. თუ „ქართლის ცხოვრებაში“ ნათქვამია „განუყო თარგამოს
ქუეყანა და ნათესავი თჳსი რვათა ამათ გვირთა... ნახევარი და უმჯო-
ზესი ქუეყნისა მისისა მიცა ჰაოსს“³, თეიმურაზი სწერს: „მისცა ძესა
თჳსსა ქართლოსს თარგამოს მამანი მათმან სხვანი ძენი თჳსნი, ძმანი ქარ-
თლოსიანი უფლებასა და მთავრობასა ქუეშე მისისა და გარდაასახლა
ყოველთა დედამწულობით და ერითურთ მათით ადგილად სრულიად
ივერიისათა... ხოლო ერთი ძეჲ თჳსი ჰაოს დაიპყრა თჳს თან მხო-
ლოდ“⁴. თუ „ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით თარგამოსი ანაწილებს
ადგილებს შვილებს შორის, თეიმურაზის მიხედვით საქართველოს
მალიანი ტერიტორია ეძლევა თარგამოსისაგან ქართლოსს და იგი ანა-
წილებს თავის ძმებს შორის მას (შდ. „ქართლის ცხოვრება“, გვ. 16,
„ისტორია ივერიისა“, გვ. 29). აგრეთვე ამათა შორის „ქ. ცხოვრებათ“
„იყო განმგებელ და უფალ ჰაოს და ესე ყოველნი იყვნეს მორჩილ
ჰაოსისა“⁵. თეიმურაზით: „მათ ყოველთა ზედა უფალ და მთავარ
იყო ქართლოს“ ან კიდევ: „ჰფლობდა მათ ყოველთა ზედა ქართლოს
და ძმანი მისნი მორჩილნი იყვნეს მისისა“⁶. ამგვარი შესწორებისათ-
ვის თეიმურაზს ცხადია არავითარი წყარო არ გააჩნდა გარდა საკუთა-

¹ „ივერიის ისტორია“, გვ. 9.

² „ივერიის ისტორია“, გვ. 11; შდ. გვ. 26, 27.

³ „ქართლის ცხოვრება“, გვ. 16.

⁴ „ივერიის ისტორია“, გვ. 28; შდ. 30.

⁵ „ქ. ცხოვრება“, გვ. 17.

⁶ „ივ. ისტორია“, გვ. 29—30.

რე, ჩვენის აზრით, ნაციონალისტური მოსაზრებისა, რომლის მიხედვით სომეხთა წინაპრის ჰაოსის გამგეობა მიზანშეუწონელი ჩანდა. ეს იქიდანაც მტკიცდება, რომ სხვა საკითხებში თეიმურაზი მთლიანად იმეორებს „ქართლის ცხოვრებას“ და ვახუშტის, კერძოდ ადგილების განაწილება ძემებს შორის თითქმის გადაწერილია თეიმურაზის მიერ მათგან (შდ. №. ცხოვრება“, გვ. 17, 19—20, „ივერიის ისტორია“, გვ. 29—30, 31, 32).

ამგვარივე ნდობით უყურებს თეიმურაზ ბატონიშვილი „ქ. ცხოვრების“ მოთხრობას ნებროთისა და ჰაოსის ბრძოლაზე, მოჰყავს იგი პარდაპირ და წერს: „აქედგან ვახტანგ მეფის მოთხრობისაგან“, ჩანს სხვა წყარო ამისათვის არ ჰქონია რა, ხოლო ბოლოს „შეესწავებამი“ აკრიტიკებს მოსე ხორენელს ნებროთის მაგიერად ბალის მოხსენებისა გამო და მის საბუთს, გარდა „ქ. ცხოვრებისა“, შეადგენს „დოღპატნი მსოფლიოთა ისტორიათანი“, ისტორიანი „მსოფლიო აზიისა, ევროპისა“ და სხვა¹. გარდა ამისა შესანიშნავად დიდი რაოდენობა მისი მოთხრობისა გადმოტანილია „ქ. ცხოვრებიდან“. ასე, მაგალითად: ხაზართა და ქართლოსიანთა ბრძოლის შესახებ „ისტორიათაგან ქართლის ცხოვრებისა ვახტანგ მეფისა და ვახუშტისა“², „ნოსვლისათვის ივერიად ქექაოზ სპარსთა მეფისა, რომელი იყო ნათესაობისაგან ქეიანთა — ვახტანგ მეფის ისტორიით გამოწერილ“³, „ქექაოზის მიერ სპარსთა მეფისა წარმოგზავნა ივერიასაზედა შულის შულისა თვისისა სიაოშის ძის ქაიხოსროსა და პირველად დიდსა ზედა სომხითსა, ე. ი. არმინიასა მოსვლა მისი მრავლითა ძლიერებითა და განმზადებულებითა და მუნით ივერიად“ — „ვახტანგ მეფისვე ქართლის ცხოვრებით და ვახუშტისა“⁴, „ვახტანგ მეფისა ქართლის ცხოვრებით და ვახუშტისა“ ისრაელთა გადმოსვლის ამბავი მოსეს ხელმძღვანელობით, მეწამულის ზღვის⁵. ასევე, სიტყვა-სიტყვით გადმოწერილია არა ერთგან, სადაც თან სდევს შემდეგი სახის მინაწერიც: „ვახტანგ მეფისა ქართლის ცხოვრებით“⁶ და სხვ. და ბოლოს, სიტყვა სიტყვითაა (მხოლოდ ერთი მნიშვნელოვანი დამატებით) გადაწერილი „ქ. ცხოვრებიდან“ მირიანის მეფობა და წმ. ნინოს მიერ ქართველუ-

¹ „ივერიის ისტორია“, გვ. 44—46.

² იქვე, გვ. 69—70.

³ იქვე, გვ. 77—78.

⁴ იქვე, გვ. 79—82.

⁵ იქვე, გვ. 81—82.

⁶ იქვე, გვ. 104—105.

ბის მოქცევა¹. გარდა ამგვარი გადაწერისა ქართლის ცხოვრებიდან, შესამჩნევია არა სიტყვა სიტყვით გადაწერა, მაგრამ ძირითადი სიუჟეტის იქიდან აღება და შემდეგ უბრალო განვრცობა ყოველგვარი წყაროების დასახელების გარეშე. თუ კი ვახუშტი ბატონიშვილი ამოკლებდა „ქ. ცხოვრების“ მოთხრობას, თეიმურაზი აფართოებს მას, მაგრამ ხშირად წყაროების გარეშე, მხოლოდ ვრცლად და მკვერმეტყველურად მოთხრობისათვის, შინაარსის თვალსაზრისით კი არ სცილდება ქართლის ცხოვრებას. ასე მაგალითად, მაეჟან სპასპეტის სიტყვა, რომელსაც „ქართლის ცხოვრებაში“ რამდენიმე სტრიქონი ეთმობა², ასევე ვახუშტის „ისტორიაში³, თეიმურაზს განვრცობით აქვს მოთხრობილი, ხოლო არსებითი შინაარსი იგივეა⁴.

მაშინ, როდესაც ვახუშტის ნათქვამი აქვს: „მან (სპარსთა მეფემ, შ. მ.). კეთილად შეიწყნარა და აღასრულნა თხოვნა მათნი ფიცით“⁵ და ფიცის რაიმე მუხლებზე ლაპარაკი არა აქვს, თეიმურაზ ბატონიშვილი ჩამოსვლის რამდენიმე მუხლს ფიცისას⁶, რაც მისი პირადი დასკვნისა და წარმოდგენის შედეგი უნდა იყოს. ვფიქრობთ, ამისათვის მას სხვა წყარო არაფერი გააჩნდა. მრავლის ამგვარი მაგალითების მოყვანა შეიძლებოდა, მაგრამ ესეც საკმარისი უნდა იყოს.

ამრიგად, ნათელია, რომ თეიმურაზისათვის ძირითად წყაროს ქართველთა უძველესი ისტორიის აღსაწერად „ქართლის ცხოვრება“ და ვახუშტის შრომები შეადგენდა, მაგრამ ეს სრულებით არ ნიშნავს იმას, რომ ამ წყაროებს თეიმურაზი ყოველმხრივ ნდობით უყურებდა და მის ფარგლებს არ სცილდებოდა. მას ესმის, რომ რომელსაც ვახტანგის ისტორიას ეძახიან ძალიან გაურყენიათ მწერალთა და ამისათვის უფრო დიდი შრომა ხამს ქეშმარიტის გამოძიებისათვის⁷ და ამ მიზნით მას სხვა მრავალ მასალებზე დაყრდნობით სურს შეასწოროს ეს და „გამოძიოს ქეშმარიტება“. მას მართლაც ზოგიერთი მნიშვნელოვანი შესწორებები შეუტანია „ქართლის ცხოვრებაში“. თ. ყო რ დ ა ნ ი ა, როდესაც ე. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ს ეკამათებოდა ქ. ცხოვრების თეიმურაზისეულ ვარიანტისა და იქ შეტანილ მნიშვნელოვან

¹ „ქ. ცხოვრება“, ბროსეს გამოც., გვ. 60—101, მ. დედოფლის ვარ. გვ. 48—110; ივერიის ისტ., გვ. 229—273.

² „ქ. ცხოვრება“, გვ. 53.

³ ვახუშტი, გვ. 59.

⁴ „ივერიის ისტორია“, გვ. 221—224.

⁵ ვახუშტი, გვ. 53.

⁶ „ივერიის ისტორია“, გვ. 226.

⁷ „ივერიის ისტორია“, გვ. 178.

ცნობების შესახებ, აღნიშნავდა, რომ იგი უსათუოდ თეიმურაზს ეკუთვნის და არ შეიძლება მიჩნეულ იქნეს ვახტანგის შესწორებებად და თან ჩამოთვლიდა ყველა იმ შესწორებებს, რომელნიც თეიმურაზს შეუტანია¹. ამ შესწორებათა შორის ყველაზე მნიშვნელოვნად თ. ჟორდანიას ქრისტიანობის მიღების თარიღი მიაჩნია, რომელიც მისი აზრით, ყველაზე უფრო უახლოვდება სინამდვილეს². ჟორდანიასათვის, თუ რომელ წყაროდან ამოიღო თეიმურაზმა ქართველთა მოქცევის ეს თარიღი, უცნობი იყო. სხვა შესწორებებში, რომელიც თეიმურაზს შეუტანია „ქართლის ცხოვრებაში“ ჟორდანიას სამართლიანად ასახელებს: 1. „ეფუკემ მცირეს წერილი.. 2. საწაულნი შიოსანა, ბასილ კათალიკოზის მიერ (მე-10-ე საუკუნე) შეკრებილნი, 3. სუმბატის ქრონიკა, ერთი წილი ამ ქრონიკისა თეიმურაზზე უწინ ყოფილა შეტანილი, ხოლო თეიმურაზს მთლად შეუტანია და მეორედ შეუცვლია ტექსტი ზოგი სხალებში და დამატებაში მოუქცევია... 4. დავით და კონსტანტინეს წანება... 5. გუჯარი ბაგრატ მე-4-ისა... 6. წმინდა ევთიმეს ცხავრება... 7. გიორგი მთაწმინდელის ცხოვრება“³. ამ წყაროების მიხედვით თეიმურაზის მიერ შეტანილი შესწორებანი თვით ჟორდანიას დეტალურად აქვს ნოთხრობილი, მხოლოდ ჩვენ გვაინტერესებს სხვა წყაროებიც, რომელიც მას უეჭველად ხელთ უნდა ჰქონოდა. თეიმურაზისათვის მნიშვნელოვან წყაროს აძლენ კათალიკოზის თსსულებიდან

¹ თ. ჟორდანიას „ქრონიკები“, გვ. VIII, IX, X, XI, XII; თაყაიშვილი, სამი ნაბ. ქრონიკა: გვ. CXXI—CXXVI. წინააღმდეგ და ბაქრაძისა, რომელიც აქ. ცხოვრებაზე ვახტანგის მიერ გაწეულ რედაქციასაც რატომღაც უარყოფდა (იხ. Статьи по ист. II კრ... გვ. 11—21, „საქ ისტორია“, გვ. 39—43, ვახუშტი — „საქ. ისტორია“, წინასიტყვაობა, გვ. XiX—XXII), ე. თაყაიშვილი აღნიშნავდა: „სისრულე თეიმურაზის ვარიანტისა შედარებით სხვა ვარიანტებთან გვაფიქრებინებს, რომ სხვაგვარი ვარიანტი, თუ ის ვარიანტი არ არის, რომელიც თვით ვახტანგს შეესწორებია და შეუსწავა, რაც ჩვენ საქმემართოდ მიგვაჩნია, ყოველ შემთხვევაში ვახტანგის რედაქციის „ქართლის ცხოვრების“ ნამდვილი პირი უნდა იყოს... რაც (ეტილიკაზე მოხსენებია ვახტანგს „ქართლის ცხოვრებაში“. ეს ყველაზე უფრო თეიმურაზის ვარიანტი მ სჩანს“ (ე. თაყაიშვილი, სამი ისტორიული ქრონიკა, გვ. CXXII). თ. ჟორდანიას კი, განსხვავებით თაყაიშვილისა და ბაქრაძის მოსაზრებისა, თავის „ქრონიკებში“ (წიგნი I) სამართლიანად მიუთითებდა აქ. ცხოვრებაში“ როგორც ვახტანგის მიერ დამატებულ ცნობებზე. აგრეთვე, მისგან განსხვავებით, თეიმურაზის მიერ შეტანილ შესწორებებზეცადა.

² „ქრონიკები“, I, X, თ. ჟორდანიას აზრით, თ. ბატონიშვილი ხელთ ჰქონია აქ. ცხოვრებას“ მ. დედოფლისეული ვარიანტი. ცხადია ეს შეტყობა, სისწორე არ შეესაბამება. ეს რომ სწორი იყოს, რომ თეიმურაზს ხელთ ჰქონოდა მ. დედოფლისეული ვარიანტი ქართლის ცხოვრებისა, ქართლის ცხოვრების შექმნას იგი (თეიმურაზი) ვახტანგს არ მიაკუთვნებდა და თავის წიგნში მას ყველგან ვახტანგის შრომად არ მოიხსენიებდა. უფრო სწორია ჟორდანიას მოსაზრება, რომ თეიმურაზს ხელთ უნდა ჰქონოდა მარამ დე. აქ. ცხოვრებიდან“ ამოღებული ცნობები.

³ „ქრონიკები“, I, გვ. IX—X.

ამოკრებილი ცნობები შეადგენდა. იგი სწერს: „ძველს ქართლის ცხოვრებიდან გამოწერილი, მე თვით გამოეწერე კათალიკოზის ანტონის შეკრებულის მოთხრობებიდან, რომელიცა მრავალთა წერილთაგან გამოეკრება და ნებევდა თურმე ისტორიისა სრულისა აღწერა და აღარ დასცალდა და ის გამოწერილები ისე უქმად დარჩა და მე უწინაღესმან კათალიკოზმან მამის ძმამან ჩემმან, ვინაჲდგან მიყვარდა მე ისტორია მრავალი რამ საისტორიო საქართველომასათვის გამომაწერინა თავის წიგნებიდან. ანტონი კათალიკოზი, ბიძა ჩემი (ე. ი. მეორე ანტონი) სანკტ პეტერბურგს ბრძანდებოდა წელსა 1820 და შემდგომს წელიწადებშიაცა და მაშინ გამოეწერე“¹. რომ სწორედ ეს გამოწერილები შეიცავდა აგრეთვე არსენ კათალიკოზის შრომიდან ამონაწერებს, ამაზე გარკვევით მიგვითითებს იგი... „არსენ დიდისა კათალიკოზისა სრულიად ივერთა მოთხრობისაგან გამოღებულთა, რომელიცა გამოკრებულთაგან სხვათა და სხვათა საქართველოს ძველთა ამბავთაგან ვრცელისა ისტორიისა შესადგომად გამოეწერინებინა ანტონია პირველსა“². თეიმურაზის მოწმობით, ამ ცნობათაგან მრავალი უპოვნია არსენ „დიდსა მატეანესა შინა ძველსა ჩვენთა მემატეანეთა აღმწერელთაგან“. ანტონი კათალიკოზის მიერ გამოწერილ ფურცელთ და თვით არსენ კათალიკოზს არა ერთ გზის იხსენიებს თ. ბაჟონიშვილი თავის „ივერიის ისტორიაში“³, ხოლო არსენის მოთხრობას იგი იცნობდა როგორც ჩანს, ძველ მატეანედან ამოღებულად, რომელსაც იგი ვახტანგის ქართლის ცხოვრების გვერდით იხსენიებს⁴.

თ. ჟორდანიას უფლება ჰქონდა 1892 წლისათვის, როცა ის თავის ქრონიკებს აქვეყნებდა, თეიმურაზის „ივერიის ისტორიას“ თანდართული შენიშვნების მიხედვით რომ ეთქვა, არსენ კათალიკოზს, გარდა „სომეხთა და ქართველთა განყოფის ისტორიისა“ და „წმ. ნინოს ცხოვრებისა“ ჰქონია „ვრცელი ისტორია საქართველოსიო“⁵, მაგრამ 1900 წ. შემოდგომაზე საეკლესიო მუზეუმის ხელნაწერთა შოროის აღმოჩენილმა არსენ კათალიკოზის კრებულში მოთავსებულ „წმ. ნინოს ცხოვრებამ“ აღნიშნულ მოსაზრებას საფუძველი გამოაცალა და თეიმურაზის მიერ სხვადასხვა ადგილას სხვადასხვა ნაირად დასახე-

¹ „ივერიის ისტორია“, გვ. 177—178, შენიშვნა.

² იქვე, გვ. 83, შენ.

³ იქვე, გვ. 110, 111, 149, 177, 178, და სხვ.

⁴ თ. ჟორდანიას აზრით „ძველი მატეანე“, თეიმურაზის მიერ მოხსენებული, თითქოსდა არის ვახტანგის „ქ. ცხოვრების“ პირველი ნაწილი. ცხადია ეს არაა სწორი: „ძველი ქართლის ცხოვრების“ ავტორად მას არსენ კათალიკოზის მიერ „ქართლის მოქცევიდან“ ამოღებული ცნობების ავტორი მიაჩნია.

⁵ თ. ჟორდანიას „ქრონიკები“, I. გვ. XXV.

ლებული არსენის თხზულებანი („კათალიკოზისა არსენის დიდის მოთხოვნა“ და მისივე „წმ. ნინოს ცხოვრება“) ერთი და იგივე თხზულებად წარმოგვიდგინა. ამ აღმოჩენამ ამჟამად ნათელჰყო, რომ თეიმურაზს მართლაც ხელთ ჰქონია არსენ კათალიკოზის „წმ. ნინოს ცხოვრების“ ფრაგმენტების სახით მაინც, საიდანაც, როგორც იგი უთითებს, ამოულთა ზოგიერთი მასალები საქართველოს ისტორიის საკითხებისათვის¹. ასე მაგალითად: თეიმურაზი, იმეორებს რა „ქართლის ცხოვრების“ და ვახუშტის აზრს აზონის ბერძნული წარმომოზიბილობის შესახებ, სწერს: „დაუტევა მუნ აზონ მთავართა თუსთაგან ძეა არიანე მთავრისა მაკედონელისა ასი ათასისა მხედრობითა“² და მას ჭკვემით გაკეთებულ შენიშვნაში თეიმურაზი მიუთითებს: „სრულიად საქართველოს კათალიკოზი არსენი დიდი სწერს აზონს ძედ არიანესა“ და მართლაც არსენ კათალიკოზი ამბობს: „ხოლო ჰყვა თანა აზონე (უნდა იყოს: აზოვე, შ. მ.) ძე არიან ქართველთა მეფისა და მისცა ქუეყანა ესე ჩუჴნი სამეუფოდ“³. ამ ცნობის „ქართლის მოქცევასთან“ შედარება უდავოს ჰყოფს, რომ არსენ კათალიკოზს ხელთ ჰქონია იგი და ეს ცნობაც იქიდანაა ამოღებული, თ. ბატონიშვილს კი „ქართლის მოქცევით“ აღარ უსარგებლნია, რადგან იქიდან ამოღებული ცნობა არსენ კათალიკოზს მიაკუთვნა.

რომ თეიმურაზი არსენ კათალიკოზის „წმ. ნინოს ცხოვრებით“ სარგებლობდა, ამ მოსაზრებას მეორე მაგალითიც ცხადჰყოფს. არც „ქართლის ცხოვრებაში“ და არც ვახუშტის „ისტორიაში“ სიტყვა არაა ნათქვამი აზონის მიერ თვრამეტი სახლის გადმოყვანის შესახებ საქართველოში. „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ში, როგორც ცნობილია, ნათქვამია: „ხოლო ესე აზოა წარვიდა არან ქართლად მამისა თუსისა და წარმოიყვანა რვაჲ სახლი და ათნი სახლნი მამამძუძეთანი და დაჯდა ძუელ მცხეთას“⁴. არსენ კათალიკოზით „ხოლო ესე აზოვე წარვიდა არიან ქართლად მამისა თუსისა და წარმოიყვანა მუნით ათასი სახლი მდაბიო და მოქალაქე, დედებით ყმებითურთ მათით და კვალად ათი

¹ თეიმურაზის ბიბლიოთეკის კატალოგში იხსენიება: „წიგნი ქართველთ წმ. ცხოვრება და ღვაწლნი მოწამეთა იველადვე შეკრებილი... არსენი სრულიად ყოვლისა საქართველოსა კათალიკოზისა მიერ... წიგნი ესე შეიცავს: ა) მოთხოვნა ბრძალად წმინა მოციქულისა ნინასათვის და მოქცევისათვის საქართველოსა... და სხვ. იხ. Цагарелии Свѣд... 162, № 57; А 1091 გვ. 37—38; ჩანს არსენის „წმინდან ნინოს ცხოვრება“ თეიმურაზს ჰქონია, მაგრამ იგი, როგორც ჭკვემით დაერწმუნდებით, სრული არ უნდა ყოფილიყო.

² „ივერთის ისტორია“, გვ. 110—111.

³ „წმ. ნინოს ცხოვრება“, კარბელაშვილის გამოც. 1903 წ., გვ. 46.

⁴ Э. Такайшвили, Опис... 114—გვ. 709.

სახლი მთავართაგან პალატისთა დედებით და რყმებით მათით“¹. აქაც ნათლად სჩანს თუ საიდან აქვს ამოღებული ყოველივე ეს არსენ კათალიკოსს, თუმცა „ქართლის მოქცევის“ და მოყვანილ ამონაწერს შორის (როგორც მოსალოდნელი იყო) განსხვავება არსებობს. თეიმურაზი კი კიდევ უფრო ასწორებს მას, გრძნობს რა წინააღმდეგობას ზემომოყვანილ მოსაზრებასთან, რომ აზონი ბერძენი იყო და ცხადია ქართლად ვერ წავიდოდა, სწერს: „არამედ კვალად წარვიდა აზონ მამისა თუსისა მიმართ არიანნესა და მოიყვანა მუნით ათი სახლი ჩინებულთა და ათასი სახლი მდაბიონი და ყოველნი დედაწულითურთ მათი მოვიდეს და დაეშენნენ ქართლს“² და იქვე შენიშნულია „კათალიკოსის არსენის დიდისა მოთხრობისაგან“. აქედან უდავოდ მტკიცდება, რომ თეიმურაზისათვის უცნობია „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს დედანი, მაგრამ სარგებლობს მით არსენ კათალიკოსის ამონაწერების მიხედვით. არსენს ის უდავოდ ჰქონია და, გარდა ამისა, მის ცნობებში სხვა, უძველესი წყაროები ყოფილა გამოყენებული, როგორც ეს ზემოთაც გვექონდა ნათქვამი. ასე მაგალითად, თ. ბატონიშვილი, როცა ეკამათება ჰეროდოტეს, მეგრელების ეგვიპტელებისაგან წარმოშობილობის შესახებ, იხსენიებს სხვა წყაროებთან ერთად არსენ კათალიკოსის მოთხრობას, რომელსაც თურმე სეზოსტრისის ისტორია ქართულ ძველს დიდს მატიანეში უპოვნია და რომლის მიხედვით მეგრელები სეზოსტრისის მხედრობის შთამომავლები კი არ არიან, არამედ პირიქით, „სეზოსტრის მხედრობისაგანნი იყვნეს ვიდრე ოთხი ათასი მამაკაცამდე, რომელთაცა შვილთა დაივიწყნეს ყოველნი ჩვეულებანნი გვარეულობითნი თუსნი და მიიღეს ჩვეულება ქართლოსიანთა“³. გარდა „წმ. ნინოს ცხოვრებიდან“ გამოწერილ ცნობებისა, თეიმურაზს სხვა ცნობებიც ჰქონია, ანტონ პირველის მასალებიდან გამოწერილი, რომელსაც არსენ კათალიკოსის ცნობებისაგან განსხვავებით მის გვერდით იხსენიებს და ამ წყაროებზე დაყრდნობით, „ქართლის

¹ ა. კათალიკოსი, „წმ. ნინოს ცხოვრება“, 1903 წ., გვ. 46.

² „ივერიის ისტორია“... გვ. 111. თ. ჟორდანიას სამართლიანად აღნიშნავს, რომ ეს ცნობები არსენს „ქართლის მოქცევიდან“ ამოღულია და იქიდან კი თეიმურაზს შემოუტანია თავის „ისტორიაში“. მაგრამ, როცა მიუთითებს იმ წინააღმდეგობაზე, რომელიც ამ ცნობასა და „ქ. ცხ.“ ცნობას შორის არსებობს, კითხულობს: „თუ აზონი ბერძენი იყო, მას ქართლში რად წავიდოდაო, მამასთან“. თეიმურაზი გრძნობდა ამ წინააღმდეგობას. მას ეს ცნობა არსენ კათალიკოსისა, როგორც ვსთქვი, უცვლელად კი არ მოუყვანია, არამედ შესცვალა და აღნიშნა „წარვიდა აზონ მამისა თუსისა მიმართ არიანნესა“ (ე. ი. მაკედონიაში). ამრიგად, ეს ორი, სხვადასხვანაირი ცნობა, თეიმურაზმა შეარჩია და აქ არავითარ წინააღმდეგობას არა აქვს აღვრელი, როგორც თ. ჟორდანიას ეგონა.

³ „ივერიის ისტორია“, გვ. 38.

ცხოვრების“ მითითებას იმის შესახებ, რომ „ფარნავაზმა წარიყვანა ცოლი ფარსმანის სომხითად და მუნ დახიზნა“ თეიმურაზი არ ეთანხმება ამგვარ წვრილმანში ლ. მროველს და დასძენს: ანტონ პირველის ნააღლებიდან ბიძა ჩემმა გაპომაწერინა, რომ „ფარნაოზ სპასპეტმან წარიყვანა ცოლი მეფისა ფარსმან მეორისა და შვილი მისი ადამ მირ-ღ-ტიაგან მლტოლვარე კოლხიდად და ყოველნი ქვემონი ივერიელნი შემოკრბენ მისთანა და შემდგომად მოიყვანეს ვითარცა აღმი-წერიეს, განდევნეს მირდატ და მოკლეს, დაიპყრეს ივერია ზენოცა სრულად და ამა ნებდრობათა შორის არაყოფილარს მეფემ სომეხთა“.

ჩვენის აზრით, ამავე წყაროებიდან უნდა იყოს ამოღებული თეიმურაზის მიერ მოთხრობილი ფარსმან ქველის მიერ „ორ-მეფობის“ მოსპობა და რამდენიმე წელს მისი, როგორც ერთად-ერთი მეფის, მოღვაწეობა. ვახუშტის „ისტორიაში“ გამოკვეთილად ამასზე არაფერია ნათქვამი და არც „ქართლის ცხოვრებაში“. ხოლო თუ თეიმურაზის მიხედვით „კვალად ერთ-მეფობა იქმნა ქრისტესით 131 წელსა“, რაც მისი ქრონოლოგიით 144 წლამდე გარბძელდა, აქედან ორნახევარი წელი მირდატმა იმეფა, შეიძლება ის ამ შემთხვევაში ვახუშტის მიხედვით მსჯელობდა, მაგრამ ზემოთმოყვანილი ამონაწერიდან ცხადი უნდა იყოს, რომ ფარსმან ქველის მეფობის შესახებ ცნობებიც ანტონ კათალიკოსის დასახელებულ წყაროდანაა ამოღებული, რადგან ეს მოთხრობა წინ უძღვის ფარსმანის ცოლის წაყვანას ამავეს და მასზე კი თეიმურაზს ნათქვამი აქვს: „ვითარცა აღმიწერიეს“ ისე მოხდაო.

როგორც აღნიშნული გვქონდა, თეიმურაზს ჰქონია ამონაწერები არსენის „წმ. ნინოს ცხოვრებიდან“. თეიმურაზი, მოჰყავს რა ამონაწერი ამ თხზულებიდან, სწერს: „ესე წერილ არს წმინდისა მოციქულთა სწორისა ნინას მიერ მოქცევისა და ქადაგებისა მოთხრობასა შინა, რომელიც აღწერილ არს ვრცელისაგან მოთხრობისა წმინდისა ნინას ცხოვრებისა და ქადაგებისა, უფრორე შემოკლებით, ღირსისა დიდი აოსენის კათალიკოსისა მიერ ქმნილსა წიგნსა შინა“², ამასვე იმეორებს იგი ქვემოთაც: „დიდისა არსენის მიერ კათალიკოსის აღწერილსა შინა წმინდისა ნინოს ცხოვრებასა“³ და სხვა. მიუხედავად იმისა, რომ ეს თხზულება თეიმურაზისათვის საკმაოდ ცნობილია, თავის წიგნ-

¹ „ივერიის ისტორია“, გვ. 177—178.

² ქვე, გვ. 49, შენ.

³ იქვე, გვ. 105.

ში, წმინდა ნინოს ცხოვრების აღწერისას, მით არ უსარგებლია, რადგან მას მხოლოდ ამონაწერებით იცნობდა. თეიმურაზს რომ მთელი ეს თხზულება ხელთ ჰქონოდა, მაშინ გაუგებარი იქნებოდა, თუ რატომ არ მიაქცია თეიმურაზმა ყურადღება თვით არსენ კათალიკოსის შენიშვნას, რომ სხვადასხვა მომთხრობელთა მიერ წმინდა ნინოს მოღვაწეობის შესახებ ცნობები იმდენად აირია, რომ „მკითხველთათვის ფრიად საწყინო იყო და მსმენელთათვის უხმარ და ვერ საცნაურ“¹ და რატომ არ შეეცადა ესარგებლა ამით და არა ისეთი არეული და „ფრიად საწყინო“ ამბავით, როგორც ეს „პამბავსა მეფეთა“—საში (ე. ი. „ქართლის ცხოვრებაში“) იყო... ალბათ იმიტომ, რომ თეიმურაზი მას ამონაწერებით იცნობდა და ამიტომ შემოკლებით მოთხრობად მიუჩნევია და თვითონ კი, ვრცელის მოთხრობით გატაცებულს, მისი სხვა ღირსება ველარ შეუმჩნევია.²

თ. ბატონიშვილს, გარდა „წმ. ნინოს ცხოვრებისა“, ანტონ პირველი კათალიკოსის ამონაწერ წყაროებიდან, როგორც ვთქვით, სხვა ცნობებიც უნდა ჰქონოდა. ეს ჩანს იქიდან, რომ იგი ამ ამონაწერებში ასხვავებს „კათალიკოსის არსენის დიდი მოთხრობისაგან“ „კათალიკოსისა ანტონის პირველისა გამოწერილთა ფურცელს“. ასე, რომ ეს „გამოწერილი ფურცელი“ თეიმურაზისათვის, როგორც სჩანს მნშვნელოვან წყაროს შეადგენდა და ზოგიერთი ცნობები, რომლებითაც იგი „ქართლის ცხოვრების“ შესწორებას ცდილობს, აქედან უნდა იყოს ამოღებული.

თეიმურაზი მართალია ხშირად იხსენიებს წყაროს, მაგრამ უფრო მეტად ნაშინ, როდესაც იგი რომელიმე საკითხზე ვინმესთან კამათობს და ზოგჯერ ისეთ წყაროსაც მოიხსენიებს, რომელიც ამჟამად არ მოიპოვება, ან კიდევ, თუ მოიპოვება, იქ საწინააღმდეგო სწერია ვინემ თეიმურაზს აქვს მოყვანილი. ასე ნაგალითად, იგი სხვადასხვა წყაროებს, კერძოდ: მ ა ე ყ ა ნ ს პ ა ს კ ე ტ ს³, ჯ უ ა ნ შ ე რ ს⁴, გიორგი მთაწმინდელს⁵ და სხვ. თვით ვახუშტ ბატონიშვილსაც კი იმორწმუნებს

¹ „წმ. ნინოს ცხოვრება“, 1903 წ. გვ. 51—52.

² თეიმურაზი რომ არსენის „წმ. ნინოს ცხოვრებას“ მხოლოდ ამონაწერებით იცნობდა, ამ მოსაზრებას, გარდა ზემოთქმულისა, ისიც ადასტურებს, რომ იგი ასხვავებს არსენის მოთხრობას საქ. ძველი ისტორიის საკითხებზე მისივე „წმ. ნინოს ცხოვრებიდან“ ამოღებული ცნობისაგან (მდ. გვ. 83, გვ. 49, 105), მაშინ როდესაც ნამდვილად ყველაფერი ეს არსენის ერთ თხზულებაში, კერძოდ „წმ. ნინოს ცხოვრებაში“ მოთხრობილი და რომ ნაშ. იგი ხელთ ჰქონოდა, რატომ უნდა მიეჩნია არსენი ორი სხვადასხვა თხზულების ავტორად?

³ „ივერიის ისტორია“... გვ. 33.

⁴ იქვე

⁵ იქვე, გვ. 34.

იმის დასამტკიცებლად, რომ „ქართლოს, რომელიც წინაპართა ჩვენთა იქმნა ნათესავთ მთავარ, იგი თვთ და ყოველნი ძენი, ძმანი, შთამომავალნი და ერნი მისნი, მომზრახ იყვნეს ივერიულად, ესე იგი ქართულად“ და არა სომხურად, როგორც ეს ზოგიერთებს ეგონათ თურმე. ნამდვილად კი ვახუშტი „თვით ქართული ენის წარმოშობის შესახებ იმეორებს ლეონტი მროველის ბავშურ აზრს“ და თავის „ისტორიაში“ წერს, რომ ვითომცდა ფარნაოზამდე „იყო ენა სომხური საქართველოსა შინა“¹. უფრო საკვირველია, რომ თ. ბატონიშვილი თვით ვახტანგისეულ „ქართლის ცხოვრებასაც“ იმოწმებს ამის დასამტკიცებლად, მაშინ, როდესაც ამ „ქართლის ცხოვრებაში“ თვითონ შექჳონდა შესწორებანი აღნიშნულ საკითხზე და იქ, სადაც ნათქვამი იყო თავდაპირველად სომხური ენის ბატონობის შესახებ—შლიდა, თავისებურად ასწორებდა² და ეს შესწორებანი ნაბეჭდ „ქართლის ცხოვრებაში“ ბროსეს მიერ, თეიმურაზის არა ერთი მითითებისა და თავისებური მტკიცების შემდეგ იქნა შეტანილი (თვით ბროსე კი მროველის შეხედულებას იმეორებდა).

გარდა ისტორიკოსთა მოწმობისა, ქართული ენის სომხურისაგან დამოუკიდებლობის დასამტკიცებლად თეიმურაზს სხვა საბუთებიც ზოყავს და სამართლიანად ამტკიცებს მას. ამით იგი სცილდება მროველისა და თვით ვახუშტის მიერ განმეორებულ ამ ბავშვურ თეორიას³.

გარდა ამისა, თეიმურაზ ბატონიშვილი ბევრ სხვა საკითხებშიაც შორდება „ქართლის ცხოვრების“ მოთხრობას და ზოგიერთ შემთხვევაში ჯანსაღ მოსაზრებებს აყენებს კიდევ. თუ კი ვახუშტი ბატონიშვილი ეგრ. წოდ. „მამასახლისობის პერიოდის“ შესახებ მთლიანად იმეორებდა მროველის მოთხრობას, თეიმურაზი არ კმაყოფილდება ამათ და ცდილობს დახატოს ძველი საქართველოს სოციალური წყობის სურათი. თავისებურად მან ეს კიდევ შესძლო⁴. და ლ. მროველის შემდეგ, ქართველ ტომებში საგვარეულო წყობის დახასიათებისათვის, ქართულ საისტორიო მწერლობაში გარკვეულ ნაბიჯს სდგამს წინ.

თ. ბატონიშვილი გარკვეულად ხედავს, რომ ქართველმა ტომებმა თავის გახვითარებაში გაიარეს ორი ძირითადი საფეხური — „ორნი ვიდრემე არიან პირველიდგანვე ცვლილებანი საქართველოჲსა მმარ-

¹ ვახუშტი, გვ. 35; შლ. აკად. ი. ჯავახიშვილი, „ქართ. საისტ. მწერ.“, გვ. 296.

² Такайшвили, Опис. рукописей, II, გვ. 6.

³ შლ. „ივერიის ისტორია“, გვ. 32—40.

⁴ შლ. И. Джавахов, Гос. строй... გვ. 3—4.

თვებლობათანი. 1. მამასახლისობითი, რომელს არს საზოგადო ერის მმართველობა, 2. მეფობითი, ე. ი. თვითმპყრობელობითი“¹. თ. ბატონიშვილი, ჩვენის აზრით, სრულიად სამართლიანად მიუთითებს ზოგიერთ ისტორიკოსებს, რომ „ქართლის ცხოვრების“ მოთხრობაში ფარნაოზამდე არავითარ მეფობაზე არაა ლაპარაკი: „მრავალნი ისტორიკოსნი ძველნი — სწერს იგი — შეცდეს და ივერიის მამასახლისთა რომელთამე სწერდეს მეფობის სახელით და სხვათა მთავრებად და ესე ჯერ არს უწყებად მკითხველთათვის რომელ ივერიელთა ერის საზოგადოება იყო ალექსანდრე მაკედონელის მოსვლამდისინა, მანამდის არც ერთი მეფე და არც მთავარი მამასახლისთ გარდა სრულიად ზემოსა და ქვემოსა ივერიასა შინა არავინ ყოფილა“². და თუ ალ. მაკედონელის მოსვლამდის „არც ერთი მეფე და არც მთავარი... ივერიასა შინა არავინ ყოფილა“, ცხადია, მცხეთოსის გარდაცვალების შემდეგ „მეფობის მოსპობაც“ არ მოხდებოდა, რადგან იგი, ბატონიშვილის მტკიცებით, არ არსებობდა. პირიქით, თეიმურაზის აზრით, უფლოსმა თუმცა მიიღო „მეუფლეობაცა და საკუთარიცა ნაწილი სამპყრობელო მამისა თვისისა, მაგრამ ვერლარა ძალ იღვა დამორჩილებად ერისა მის განდიდებულისა“³ და საჭირო გახდა გარდა ერთი, უფლოსის მამასახლისობისა, სხვაც. ამრიგად, თეიმურაზის აზრით, ერის გამრავლება მიზეზი მრავალ მამასახლისობის შემოღებისა. იგი შენიშნავს, რომ „ოდეს გამრავლდეს შთამომავლობანი უმეტეს ქართლოსიანთანი, მაშინ საზოგადოებათა ერისათა გამოირჩივნეს და დაიდგინეს თავისა მათისა ყოველთა თუთოეულთა კერძოთა და ადგილთა საქართველომსა მცხოვრებთამან რაოდენთამე სახელთა თს თსად მამასახლისნი“⁴. ხოლო უფლოსიც „ფლობდა... მამისა თვისისა ნაქონებსა“, ე. ი. მცხეთას და ამდენად იყო პირველი მამასახლისთა შორის. ამრიგად თ. ბატონიშვილის აზრით მაკედონელამდე არავითარი მეფობა არ არსებობდა და ცხადია მცხეთოსის გარდაცვალების შემდეგ მეფობა კი არ მოისპო, არამედ საზოგადო კრებამ ქართლოსიანთა განდიდების გამო აირჩია „თს თსად მამასახლისნი“... მთელი ამ მსჯელობიდან ნათლად ჩანს, რომ თეიმურაზი გამოდის მროველის მოთხრობიდან, განმარტავს მას და სრულიად სწორად აქვს მისი აზრი გადმოცემული და გაგებული. თუ მროველის შრომასაც დაწვრილებით გან-

¹ „ივერიის ისტორია“, გვ. 48.

² იქვე, გვ. 87 შენ.

³ იქვე, გვ. 48.

⁴ „ივერიის ისტორია“... გვ. 48—49.

ვიცილავდით. მსგავსი დასკვნა უნდა გაგვეკეთებინა¹. „ერის საზოგადო
 მართველობის“ შემოღების აუცილებლობის დამტკიცების შემდეგ,
 თეიმურაზი დაწვრილებით ავიწიერს იმ ორგანოებს, რომელიც ამ
 დროს არსებობდა ქართველ ტომებში; როგორც იგი მიუთითებს „სა-
 ზოგადობა ერისა თუთ განაგებდა ყოველთა საჭიროებათა ქვეყნისა
 ნათისა მმართველობისასა“ და ეს „საზოგადობა ერისა“, საერთო
 კრება, იყო ხელისუფლების უმაღლესი ორგანო: „ვერა ძალ ედვათ
 მამასახლისთა თავით თუსით გარდახდევინებაჲ დამნაშავეთა ღირსთა
 დასჯისათა. ვიდრემდის არ წარედგინებოდენ ივინი საზოგადოსა
 ერისა შეკრებულებასა შინა“². გარდა საერთო კრებისა,
 არსებობდა არჩეულთა საბჭოც — „ჩყოფდეს მამასახლისნი
 სამართალსა აღრჩევითა ბჭეებისათა, ე. ი. აღირ-
 ჩევედეს საზოგადოობისაგან მოხუცებულთა, ჰკვიანთა, გამოცდილთა,
 უჭრთამითა და პირუთნებელთა კაცთა“³. არჩეულთა საბჭო განაგებდა
 ტომის შიგნით სადავო საქმეებს, ხოლო ტომებს შორის კონფლიქტის
 შეჩინებევაში — „ხოლო, უკეთუ საქვეყნო რამე ანუ სასოფლო საჩი-
 ვარი ანუ ორთა თემთა ურთერთისა მიმართ ცილობა, მაშინ მამასახ-
 ლისნი მუხნებურნი წარავლინებდეს და მოუწოდებდენ თუსთანა სხვა-
 თაცა მამასახლისთა და მამასახლისსა მცხეთისასა და ესრეთ განს-

¹ აკად. ივ. ჯავახიშვილის აზრით მეფობა, ისე, როგორც „განძთა ქუაბში“, ასევე
 პროველის თხზულებაში თავიდანვე ღმერთის მიერაა დაწესებული, ისე, როგორც
 აღნიშნა „განძთა ქუაბში“, თარგამოსი პროველის თხზულებაში, მეფეაა წარმოდგე-
 ნილი (იხ. „საისტორიო მწერლობა“, გვ. 121, 122. „Гос. ерси...“ გვ. 20). ასევე,
 „მეფობის მოსაზრებისა“ და „მამასახლისობის დამყარების“ შესახებაც პროველს თით-
 კონს „განძთა ქუაბიდან“ აქვს ნახსენები. (იქვე). ადგილის უქონლობის გამო მოყ-
 ნულ შევნიშნავთ: „განძთა ქუაბისა“ და პროველის თხზულების შედარებამ დაგვანა-
 ლა, რომ ა) თუ „განძთა ქუაბში“ ენუქის ანდერძია მოყვანილი (ჩემს შემდეგ „ოო-
 ნელი დამთეს არცა და იყოს გამეგ ერსა თვისსა ზედა“ „ქ. ცხ“. მარიამის ვა-
 რიანტე, დაბატება პირველი, გვ. 804) და გატარდა იგი თუ არა, არ ჩანს, პროველის
 თხზულებაში კი გარკვევითაა ნაჩვენები მცხეთოსის შემდეგ შექმნილი მდგომარეობა:
 „განძთა იყო გამეგ“. ბ) არც შინაარსითაა მათ შორის მსგავსება. „განძთა ქუ-
 აბში“ მითითებულია შემდეგ განმეგებლობის მოსაზრება, ხოლო მცხეთოსის შემდეგ
 აჩვენული მამასახლისი რა უნდა ყოფილიყო პროველის მიხედვით თუ არა „გამ-
 გე ერსა თვისსა ზედა“, ეს პროველის სიტყვიდანაც მტკიცდება, რომ
 მცხეთოსის მამასახლისნი „იყვენეს ყოველთა მათ სსუთა ზედა“
 და მათი „მანაზავებელი და ბჭე“. ვ) რაც მთავარია, „ქართლის ცხოვრებით“,
 მცხეთოსის გარდაცვალება მამასახლისობის განმტკიცებით დამთავრდა, ხოლო განძთა
 ქუაბში ანუ სიტყვა არაა ნათქვამი, და, ბოლოს, დ) ამ თხზულებებს შორის არაა
 საერთო ქრონოლოგიური თვალსაზრისითაც. ცხადია, პროველი იმდენად უფრო
 არ უნდა ყოფილიყო, რომ არც კი სცოდნოდა, თუ სად რა წყარო გამოეყენებინა
 და წარდგინა წინადროინდელი ამბავი სრულიად შეუფერებელ, უადგილო-ადგილას
 ჩასართ.

² „ივერიის ისტ.“ გვ. 49.

³ იქვე, გვ. 50.

წმენდნენ საქმეთა მათ ცილობისათა“¹. მცხეთის მამასახლისი იყო „უპირველესი სხვათა მამასახლისთა ზედა“ და იგი, როგორც ჩანს, ყოფილა აგრეთვე მხედართმთავარი მათი, რადგან მტრის გამოჩენის შემთხვევაში წარვიდოდა სამზღვისა მის კერძოსა მცხეთელ მამასახლისი, წარიყვანდა თანა საკუთარისა სამამასახლისოსაგან თვისისა კაცთა რჩეულთა... შემოკრებოდენ მუნ ყოველნი მამასახლისნი და სამამასახლისოთა მათთა კაცნი ძლიერნი და მეცნიერნი ბრძოლისანი და ესრეთ განემზადებოდეს ბრძოლად მტერთა“². თ. ბატონიშვილის მიერ დახატული სურათი, ქართველთ იმდროინდელი სოციალური წყობის შესახებ, ზედმიწევნით უდგება საგვარეულო წყობილების სურათს. ყველა ეს ორგანოები, რომელსაც თეიმურაზი ჩამოთვლის, როგორც ფრ. ენგელსი სწერს: „მხედართმთავარი, საბჭო, სახალხო კრება წარმოადგენენ გვაროვნული საზოგადოების ორგანოებს“³.

თეიმურაზი გარდა საგვარეულო წყობის ორგანოების ჩამოთვლისა და დახასიათებისა, მიუთითებს შექმნილ საოჯახო, ქონებრივ ურთიერთობაზე და იმდროინდელ ღმერთებზე, რომელიც „ჰყავთ მათ“. აღნიშნული უნდა იქნეს, რომ ლ. მროველის მიხედვით, „მამასახლისობის“ დროინდელი ქართველები 7 მნათობთა თაყვანისმცემლად არიან გამოყვანილი (გვ. 21), ხოლო ფარნაოზმა კი, მისივე ცნობით „შექმნა კერპი დიდი... არმაზი“. „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ მიუთითებს, რომ ფარნაოზამდე „თანა ჰყუანდეს კერპნი ღთად გაცი და გაიმი“, ხოლო ფარნაოზზე აქაც ნათქვამია: „ღმართა კერპი დიდი... არმაზი (Ⴄ. Такамышвилли, Опис... II, გვ. 709). თეიმურაზი კი ამ წყაროებისაგან განსხვავებით მიუთითებს: მამასახლისობის პერიოდში „აქენდათ მათ (ქართლოსიანებს, შ. მ.) სასულიეროადა მსახურება მრავალ-ღმერთობისა... სახითა, ჰყავთ მათ საკუთარნიცა ღმერთნი თჳსნი, რომელთა შორის იყო უპირველესი ღმერთი მათი ბოჩი, რომელსაცა პირველ არმაზის... თაყვანისსაცემლად მიღებისა უყოფდეს დიდსა პატივსა ბოჩისა...“ (იხ. გვ. 50—51). ამ ცნობით თეიმურაზმა სრულიად სხვანაირი მასალა გადმოგვცა ქართველთა უძველესი წარმართული პანთეონის შესახებ. როგორც აკად. ივ. ჯაფარიძე იტყობა თავის ერთ-ერთ ლექციაში მიუთითა, ეს თეიმურაზის მიერ შეთხზული არ უნდა იყოს, იგი ეჭვთამე მთაწმინდელის ცნობაზეა დამყარებული. მაგრამ თეიმურაზის მიითითება, რომ ბოჩი

¹ „ივერიის ისტ.“, გვ. 50.

² იქვე.

³ ენგელსი — „ოჯახის, კერძო საკუთრებისა და სახელმწიფოს წარმოშობა“, გვ. 196.

-იყო უპირველესი ღმერთი მათი“... დაუსაბუთებელი ჩანს. თუ როგელმა წყარომ მისცა ამგვარი მტკიცების შესაძლებლობა, ჩვენთვის უცნობია. რადგან ექვთ. მთაწმინდელის ცნობაში ბოჩის „უპირველეს ღმერთობაზე“ არაფერია ნათქვამი.

წარმართული კერპების მოკლე ანალიზის შემდეგ თეიმურაზი ეკამათება ვახუშტი ბატონიშვილს, რომლის მიხედვით „მამასახლისო-ლის პერიოდში“ ქართველებს „აქვნდათ სჯულიცა უბოროტეს ყოველთა, რამეთუ არ იცოდენ ნათესაობა, არცა ცოლ-ქმრობა, ყოველსა სულიერსა სჯამდენ შეგინებულისადმდე, მკედარსა კაცს სჯამდენ“¹. ვახუშტის თავის „ისტორიაში“ ამის დასამტკიცებლად მოჰყავს ანდაზა კარსნელთა შესახებ: „რომელ კარსნელთა ჰმართებსთო კოდმელთა ხუთი მკედარი“ და ეს უკვე იმის მაჩვენებელიაო, რომ „მეორესა სოფელსა ვაასხებდესო მომკედართა კაცთა სხეულსა შესაქმელად“. თეიმურაზი, აკრიტიკებს რა ვახუშტის, ანდაზის არა სწორად განმარტების გამო, მიუთითებს, რომ ამგვარი ჩვეულების არსებობის წინააღმდეგ ლაპარაკობს შემდეგი ფაქტები: ა) კაციკამიობა არ იცოდა ატყერთმა ერმა აზიისა და ამდენად არც ქართველებმა, ბ) მოსავლისა და ცხოველეობის სიოხვე არ მოითხოვდა ქართველებს კაცი ეკამათ და, რაც მთავარია ვ) ქართველთა წესი გლოვისა, თეიმურაზის აზრით, ამის წინააღმდეგ ლაპარაკობს². იგი სრულიად მართალი იყო, როცა მიუთითებდა, რომ ვახუშტიმ ვერ გაიგო თვით ამ ანდაზის შინაარსი, ეს კაციკამიობაზე კი არ მიგვითითებს, არამედ ძველი მოლაშქრობის წესის დანაშთიყო. „აქვნდათ ჩვეულება ქართლოსიანთა — წერს იგი — უამსა მამასახლისთასა, ოდეს წარვიდოდეს ლაშ-

¹ ვახუშტი. „საქ. ისტორია“, გვ. 35.

² ივერიის ისტორია... გვ. 52 — 53. აღსანიშნავია, რომ თეიმურაზი ვახუშტთან კამათის დროს, თავისი მოსაზრების დასადასტურებლად — ქართველებში გაბატონებულ გლოვის წესის შესახებ იმველიებს არქეოლოგიურ საბუთსაც, განახარს სასაფლაოებს, სადაც აღმოჩენილ მკედრების დასაფლავების წესი, მისი აზრით, მის მიერვე გამოთქმულ მოსაზრებას დასტურებს. იგი წერს: „სხვათა და სხვათა ეჟათა შინა იპოვნეს მკედარნი ეს. სახედ დაფლულნი სხვათა და სხვათა ადგილთა შინა ივერიისა... რომლითაცა ჩვეულებანი ძველთა ქართლოსიანთანი უწყებულ არიან და არათუ მხოლოდ ბევლთა ეჟათა. ახალთაც ამით საუკუნეთა იპოვნეს რაამოდენნიმე ნეფობასა შინა ირაკლი მეორისასა, ეკრბთ მსახურებისა ეჟანა შინა დაფლულნი მკედარნი და ფულნი პირთა შინა დებულნი ეჟათნი, და რომელნი რკინისა საჭურველთაჟანნი დაშთომილნი გულხრწნელად იცევიდოდეს სალაქოსა შინა მეფის ირაკლისასა ტფილისს და მოსელასა შინა აღამაჰადხან ყაჯარისსა, წარწყმდილ იქმნენ“ („ივერიის ისტ.“, გვ. 52). ამრიგად, თეიმურაზმა მიაქცია მნიშვნელოვანი ყურადღება გლოვის წესს, როგორც ზნე-ჩვეულებას, საყურადღებო ცნობები დაგვიტოვა ერეკლე მეორის დროს აღმოჩენილ არქეოლოგიურ საბუთებზე და, რაც მთავარია, შეეცადა კვლევა-ძიების დროს ესარგებლნა ამ არქეოლოგიური ნასალებითაც (მდ. დ. ბაქრაძე. „საქ. ისტ.“, გვ. 63, შენიშვ.).

ქარსა, მრავალ გზის შეხვედობდათ ესე, რომელ მიზეზითა... ვერა ძალედვა ერთსა... სოფელსა წარსვლა ლაშქარსა, სთხოვდა მეზობლისა თვისისა მეორისა სოფლისა კაცთა ნაცვლად თვისისა... რაოდენიცა კაცნი ბრძოლასა შინა დააკლდებოდათ მათ... ეგოდენი რიცხვი მომკვდარისა დაედებოდათ მათ ვალად“... „ესე იყო დავალება ანუ მართება მკვდარისა, რომელ... ვიდრე ამ ჟამამდე ჰმართებს კარსნელთ კოდნელთა ხუთი მკვდარი“¹. შესაძლებელია, თვით თეიმურაზის ამგვარი განმარტებაც არ იყოს სწორი და აქ სისხლის აღების ჩვეულების დანაშთი იმალებოდეს², მაგრამ ვახუშტის კრიტიკა და გამოყენებული მეთოდი, ზნე-ჩვეულებათა და თქმულებათათვის ძნიშვნელოაის მინიჭება, ისტორიული სურათის აღსადგენად, უდავოდ სწორია და თეიმურაზს. როგორც ისტორიკოსს, ღირსებას ჰმატებს.

ჩვენის აზრით, თეიმურაზი გასაოცრად სწორად ხსნის მიზეზს, თუ რატომ წარმოიშვა ამგვარი შეხედულება ქართველებზე, როგორც კაც-ქამიებზე. იგი აღნიშნავს, რომ ამგვარი შეხედულება წარმართობის დროის შესახებ წარმოიშვა ქრისტიანობის გავრცელების შემდგომ, რათა ქრისტიანიზმის პროპაგანდას უფრო მეტი სარბიელი ჰქონოდა: „ეკლესიისა ჩუენისა მოძღუარნი უძაგებდეს მათ გარდდავლილთა წინაპართა მათთა და მათსა ეტყოდეს მრავალთა უწყსოთა ქტევათა და არა წმინდათა და მკვდართა ჰამასა ხორცთა კაცისათა, რათა ამით დაუცქონ წინაპართა თსთა კერპთ-მსახურებისა საქმენი“³.

მთელი ეს „მამასახლისობის“, ე. ი. საგვარეულო წყობის პერიოდი, იმდენად დაწვრილებით აქვს თეიმურაზს აღწერილი, რომ ძნელი წარმოსადგენია, ამისათვის მას რაიმე წყარო არ ჰქონოდა და ყველაფერი ეს მხოლოდ საკუთარი მოსაზრების ნაყოფი იყოს. რომ მას რაღაც მნიშვნელოვანი წყარო უნდა ჰქონოდა, ამ მოსაზრებას ერთის მხრით ადასტურებს, გარდა „ივერიის ისტორიის“ ვრცელი და დამაჯერებელი მოთხრობისა, თეიმურაზის სპეციალური ნარკვევიც ამავე საკითხზე: „იველი საქართველოს შინაგანი წყობის“ შესახებ, რომელზედაც ზემოთ უკვე გექონდა საუბარი. სამწუხაროდ იგი, როცა „მამასახლისობის“ პერიოდს ეხება, არც ერთ წყაროს არ იხსენიებს და სწორედ ეს დაუსაბუთებლობა, როგორც აქად. ივ. ჯავახიშვილი უსვამდა ხაზს, ამ აღწერილობის ნაკლად უნდა მივიჩნიოთ⁴. შეუძლებელია დადგენილ იქნას, ჰქონდა თუ არა მას რაიმე

¹ „ივერიის ისტორია“, გვ. 55.

² შლ. აკად. ივ. ჯავახიშვილი, ქართ. საისტ. მწერ., გვ. 306, შენ.

³ „ივერიის ისტ.“ გვ. 54; შლ. იქვე, გვ. 194.

⁴ И. Джавахов, «Ист. стройн...», гв. 4.

ცნობა მაგალითად არჩეულთა საბჭოს ან კიდევ სახალხო კრების არ-
ხეობაზე და სამართლის წარმოების წესზე. ყოველშემთხვევაში
ცხადია, რომ დღემდე აღმოჩენილი ქართული საისტორიო მასალები
ამაზე არაფერს გვეუბნებიან. მიუხედავად ამ მნიშვნელოვან ნაკლოვა-
ნებისა — სამართლიანად წერდა აკად. ივ. ჯავახიშვილი,
თეიმურაზის ნარკვევი, მის მიერ დახატული სურათი საქართველოს
უძველესი ეპოქისა, ძლიერ საინტერესოა და შეიძლება უმრავლეს
შემთხვევაში გამართლებულიც იქნეს ისტორიული საბუთებით¹.

თეიმურაზ ბატონიშვილი თავის წიგნის წინასიტყვაობაში სხვათა-
შორის წერს: „თუმცა მე სურვიელ ვიყავ უფრორე ბაძვად ახალთა
მსოფლიოთა და საზოგადოთა ისტორიკოსთა, მაგრამ ვერლარა ურჩ
ვექმენ მათ (ნათესავეებს, შ. მ.) და ვიწყევ შემდგომითა აღწერად ამა
ხატითა უვრცელესად. თუმცადა ზემოთქმულისამებრ განმზრახ ვი-
ყავ თქმად არა განვრცომით ესრეთ; არამედ ლიტონად და შემოკლე-
ბით მოთხრობისა და დასაწყისითგან მახლობელთა საუკუნეთაგან“². მო-
ნათესავეთა ამ სურვილს, ჩვენის აზრით, თეიმურაზ ბატონიშვილის
წორმისათვის თავისი კვალი დაუშინევია. შეიძლება ითქვას, იგი დამ-
ძიებულთა სხვადასხვა ქვეყნის ისტორიებით და ვრცელი შესავლებით,
რომელთაც მაინცდამაინც დიდი კავშირი არა აქვთ საქართველოს ის-
ტორიის საკითხებთან. ასე მაგალითად: „უძველესთა მოთხრობათაგან
ბუნებითი ისტორია ასურასტანისა“, გვ. 4—9, 58—68 და მრავალი
სხვა. ამან და სხვა ამგვარ მოთხრობებმა, როგორც თვით თეიმურაზი
გრძნობდა, იგი დასტოვა ძველ ისტორიკოსთა გვერდით, თუმცა თვით
მსურველი იყო „უფრორე ბაძვად ახალთა ისტორიკოსთა“.

როცა მსოფლიო ისტორიის სხვადასხვა საკითხებზე საუბრობს,
თ. ბატონიშვილი წყაროებს თან ასახელებს. მაგალითად: „ბეროზი
...მეისტორიე ასურასტანისა“³, „უკეთუ შევკრებთ ყოველთა მათ რა-
მსაცა სწერენ ბეროზი, ავიციენ და აპოლორ“⁴, ან კი-
დევ: „ესე მოღებულ არს წარწერილისაგან ბეროზისა და სხვათაგან

¹ И. Джавахов. «Гос. строй»... გვ. 4.

² „ივერიის ისტორია“, გვ. 2.

³ იქვე, გვ. 4.

⁴ იქვე, გვ. 5.

მომთხრობელთა მათ ასურასტანელთა, პოლიადისტროსისა მიერ¹, „იოსაფ ფლავიოსს, მწერალი იუდიანთა ისტორიისა, წიგნი 1, ნაწ. და თავ. 6², „მელენტი დიდი წმინდა პატრიარხი ანტიოხიისა“³, „აზრისამებრ პლინიოსისა და სტრაბონისა“⁴, „მოთხრობაჲ ესე არსემსა და პერსიდისა გამოწერილ არს წიგნისაგან, რომელსა ეწოდების ბიბლიოტეკა მსოფლიოისა ისტორიისა, ქმნილი დიოდორ სიცილიელისაგან, ტომი 2, წიგ. 2, ფურც. 213, შეუცვალებლად აღწერილ არს“⁵. „მეგიპტელთა ისტორიისა მოთხრობასა შინა ჰსწერენ: — დერადოტ ანუ ჰერადოტ, ანკიტრილ და დიადორ სიცილიელი“⁶ და მრავ. სხვა. ყველა ამ წყაროთა მიმოხილვა ჩვენთვის ინტერესს მოკლებულია. ჩვენ მხოლოდ შევხებებით ბერძენ და რომაელ ისტორიკოსთა ცნობებს, რომელიც თეიმურაზს გამოყენებული აქვს, მხოლოდ იმდენად, რამდენადაც იგი რაიმე ცვლილებების მომასწავებელია საქართველოს ისტორიის საკითხებში.

თეიმურაზს ენების საქმად ცოდნა ხელს უწყობდა ესარგებლნა ბერძნულ-რომაული წყაროებით, საქართველოს ისტორიის ზოგიერთი საკითხების ვრცლად და დაწვრილებით მოთხრობისათვის, რითაც იგი როგორც ჩანს დაინტერესებული იყო. ამ წყაროების გამოყენების თვალსაზრისით თ. ბატონიშვილის „ივერიის ისტორია“ არის, ჩვენის აზრით, პირველი ცდა ქართულ საისტორიო მწერლობაში. ამდენად მისი შრომა წარმოადგენს ნაბიჯს წინ შედარებით ვახუშტი ბატონიშვილის შრომასთან, თუმცა შესაძლებელია სხვა რამეში ვერ შეედრებოდეს მას. როგორც პირველი ცდა ბერძნულ-რომაული წყაროების გამოყენებისა, შეუძლებელია იგი ხასიათდებოდეს უნაკლოებით, რომ თეიმურაზი სავსებით ფლობდეს ბერძენ და რომაელ მწერლების ცნობებს და სათანადო კრიტიკულ-მეცნიერული განხილვის შემდეგ სარგებლობდეს მით. ეს წყაროები, სომხურ წყაროებთან ერთად, აძლევდა საშუალებას თეიმურაზს მართლაც ვრცლად მოეთხრო საქართველოს ისტორიიდან ზოგიერთი საკითხები და აგრეთვე გაეკრიტიკებინა და შეეცნო ვახუშტი, თუნდაც „ივერიის“ სახელწოდების წარმოშობის საკითხში. ვახუშტი სახელწოდება „ივერია“-ს წარმოშობას უკავშირებს ადერკისა და არშაკ მე-

¹ „ივერიის ისტორია“, გვ. 2.

² იქვე, გვ. 9—10.

³ იქვე, გვ. 13.

⁴ იქვე.

⁵ იქვე, გვ. 100, 112.

⁶ იქვე, გვ. 83.

ორის ბრძოლას, როცა მოკლა მან არშაკი, თითქოს დაიძახა: „ოჲ ვე-
რიე“!!! (მოვერიეო) და ეს ამბავი მისივე მიხედვით ქრისტეს დაბა-
დების წელს მოხდა. თეიმურაზი სამართლიანად მიუთითებს, რომ
„უწინარესცა ქრისტეს მოსვლითა მოთხრობათაგან პოებულთა და ხატ-
თაგან გეოგრაფიულთა ცობილ არს მრავლით წლით უწინარეს ივერიად
და გიორგიად წოდებამ სრულიად ზემოსა და ქვემოსა საქართველო-
ასა და ეოთა და ქვეყნისა“¹ და ამდენად არ შეიძლებოდა ქრისტეს
შემდეგ წარმოშობილყო ეს სახელწოდებაო. ამტკიცებს რა ამას, დასძენს:
„ძველთა უკვე ლეოლრაფიათა შინა და ჰაზრისამებრ პლინიოსისა
და სტრაბონისა სახელ-ედების გეორგიასა ივერია ორთა მათ მდი-
ნარეთა გამო“². მართლაც, როგორც პროფ. ს. ჯანაშია შენიშნავს,
„ყოველ შემთხვევაში უკვე მეორე საუკუნეში ძველი წელთაღრიცხვით
ეს სატომო სახელწოდება (იბერი, შ. მ.) ბერძნულ მწერლობაში შესუ-
ლია და იქ იგი კავკასიელ ხალხს აღნიშნავს“³, ხოლო, მისივე მტკი-
ცებით, ქართველთა ევროპიული სახელწოდებანი ამავე ფუძიდანაა
წარმომდგარი⁴. ეს და ამგვარი შენიშვნები ბერძნულ წყაროებს გა-
ნობილ თეიმურაზს მრავლად შეეძლო შეეტანა ვახუშტის შრომაში.
ჩვენ მოვიყვანთ აქ რამდენიმე მათგანს, რომელნიც ჩვენის აზრით და-
მახასიათებელია.

თეიმურაზი შეეცადა მოეცა რომაელების შემოსვლის ამბავის მო-
თხრობა და იგი არშაკ მეორესთან დაეკავშირებინა. მან საკმაოდ
გრძელად და დამაჯერებლად აღწერა პომპეუსის ბრძოლა მითრიდატ
ევპატორთან, მის მიერ ტიგრანის და იბერთა მეფის, თეიმურაზის
აზრით, არშაკ მეორის მორჩილებაში მოყვანა, პომპეუსის
კოლხიდაში გადასვლაც ლიხის მთით და ოლთაკის მოკვლა (ხოლო მის
მაგიერ არისტარხის დანიშვნაზე არაფერი აქვს ნათქვამი).

თეიმურაზის მიხედვით პომპეუსის შემოსვლა საქართველოში
58 წ. მომხდარა, ქრისტეს უწინ, არშაკის გამეფებისთანავე⁵. დასაყრ-
დენს ამ შემთხვევაში თეიმურაზისათვის პლუტარხის, აპიანეს
და დიონ-კასიოსის ცნობები შეადგენდა. ამ უკანასკნელის
მიხედვით საქართველოში არტოკი ყოფილა მეფედ⁶. სწორედ ამ

¹ „ივერიის ისტორია“, გვ. 15.

² იქვე, გვ. 13.

³ პროფ. ს. ჯანაშია — თუბალ-თაბალი, ტიბარენი, იბერი — აკად. ნ. მარის სახ.
ენის, ისტ. და მატ. კულტ. ინსტიტუტის შოამბე, I, 1937, 221.

⁴ იქვე, გვ. 223 და შემდეგ. შტრ. თეიმურაზის მსჯელობა, „ივერიის ისტორია“,
გვ. 13—20.

⁵ „ივერიის ისტორია“, გვ. 125—130.

⁶ Латышев. Свед. греч. писат. I, 612, შდ. ი. ჯავახიშვილი, ქართვ. ერის
ისტ. Iგ.

სახელწოდებამ შეიყვანა თეიმურაზი შეცდომაში. არტოკი არშაკად მოეჩვენა და ამ წყაროებზე დაყრდნობით იძულებული გახდა ქართულ წყაროებში მოუხსენიებელი, ხოლო ბერძნულში მოხსენებული და ცნობილი, ქართველ მეფეთა რიცხვისათვის დაემატებინა. სწორედ ამით უნდა აიხსნებოდეს ის, რომ თეიმურაზი იძულებული გახდა მისთვის ერთად-ერთი გამოსავალი, ვახუშტის ქრონოლოგია დაერღვია, და ვახუშტის არშაკ მეორე (23—2 წ.) არშაკ მესამედ (თეიმურაზით 33—1 წელი) მიეჩნია, ხოლო არშაკ მეორისთვის ცალკე გამოეყო მეფობის წლები. სხვა წყარო, არც ვახუშტის ისტორია, არც „ქართლის ცხოვრება“ და არც „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“, რომელსაც იგი მხოლოდ ფრაგმენტების სახით იცნობდა, გარდა ბერძნულისა, არ აძლევდა საშუალებას თეიმურაზს მეფეთა რიცხვში ერთიც დაემატებინა და დიონ კასიოსის არტოკი არშაკ მეორედ ჩათვალა. ამას იმ გარემოებაც ადასტურებს, რომ ქართული წყაროების ცნობები რაიმე არშაკ მეორის შესახებ თეიმურაზს არ მოეპოვება და არც აქვს მოთხრობილი. მისი მეფობის პერიოდის აღწერა იწყება და მთავრდება მხოლოდ რომაელების შემოსვლის ამბავის მოთხრობით. აგრეთვე, როგორც ვთქვით, თეიმურაზი არ ცდილა დამოუკიდებელი ქრონოლოგიური სისტემა შეემუშავებინა, მის გამოსავალს ვახუშტის ქრონოლოგია შეადგენდა, ხოლო იმის დარღვევა იმაზე მიგვითითებს, რომ იგი აიძულა რაღაც წყარომ და ეს რაღაც სწორედ ბერძენ მწერალთა ცნობებია¹.

დიონ კასიოსის ცნობებს² ემყარება იგი აგრეთვე, როდესაც არშაკ მესამის (ვახუშტის არშაკ მეორე) მეფობის წლებს ეხება. თეიმურაზი, სანამ „ქართლის ცხოვრებისა“ და ვახუშტის მიერ „შემონახულ ცნობების მოთხრობაზე გადავიდოდეს, აღნიშნავს: „დასაბამსა შინა მეფობისა არშაკ მესამისასა იქმნეს ტრიუმვირად რომთა აგვისტოს, ოქტავიოს და ანტონიოს მარკ“³, მოუთხრობს მათ მიერ აღვილების განაწილებას, ბრძოლას ანტონიუსისა და შემდეგ სარდლის პუბლიოს კანიდოს კრასოსის გამოლაშქრებას იბერთა წინააღმდეგ, რადგან „არშაკ არ ინება მოსვლა მისთანა“ — ანტონიუსთან დასახმარებლად, ე. ი. რაკი რომაელთა ბატონობა, ჩანს, უარუყ-

¹ თეიმურაზი ვახუშტის ქრონოლოგიას არღვევს მეორე შემთხვევაშიც, კერძოდ ფარსმან ქველის მეფობის დახასიათებისას. აქ კი მას ანტონ პირველი კათალიკონის მიერ გამოწერილი ცნობები უნდა აიძულებდეს. წინააღმდეგ შემთხვევაში გაუგებარი იქნებოდა ვახუშტის ქრონოლოგიის დარღვევის მიზეზი და ფარსმან ქველისათვის დამოუკიდებელ მართვის წლების ცალკე გამოყოფაც.

² Латышев, I, 620.

³ „ივერიის ისტორია“... გვ. 130.

ვიათ. მორჩილება ისევ მიუღიათ, მაგრამ, როგორც თეიმურაზი მიუთითებს, არც ეს გაგრძელებულა დიდი ხანი. „ჟამსა ამას წარმოიშვა ბრძოლა შორის ანტონინისა და აგვისტო-ოქტავისა, ხოლო იძლია რა ანტონინ მისგან, განიგმირა თავი თესი ანტონინ მანვილითა და ესრეთ დაშთა საქართველომ თავისუფალ ესოდენტა ამბოხთაგან რომაელთასა¹. თვით კანიდოს კრასოსის შემოსვლის თარიღიც (36 წ. ძვ. წ.) თეიმურაზს დაახლოებით სწორად აქვს აღნიშნული, იგი ამ შემოსვლას ქრისტეს წინ 31 წლით ანგარიშობს. ჩანს, რომ თეიმურაზი საკმაოდ კარგად ფლობდა რომაელ მწერალთა ცნობებს.

ადერკის მეფობის პერიოდის (ვახუშტით 2—55 წ., თეიმურაზით 1—44 წ.) დახასიათებისას, ქრისტეს შობისა და ანდრია მოციქულისაგან ქრისტიანიზმის, შავი ზღვის პირად, ქადაგების ვრცლად მოთხრობის შემდეგ, ისევ უბრუნდება ბერძნულ წყაროებს და მოლთხრობს: „აქენდა უკვე მეფესა ადერკის რომაელთა თანა ფრიადი შეკრულება და ამით ჟამთა შორის იყო უკვე შფოთი მრავალთა ძალით აღრეულებათა პართიანელთა და სომეხთა შორის; ხოლო ივერიელი სარგებლობდენ ამით უმეტეს წარმატებასა შინა“. თეიმურაზის მიხედვით ადერკიმ მისცა შვილისშვილი აღსაზრდელად კეისარ ტიბერიოსს და „აზზარდა მან, სათნო უჩნდა თვალთა მისთა იგი ფრიად“, ხოლო შემდგომ დაყრდნობით „საზოგადოსა მსოფლიოთა და რომის ისტორიაზე“ აღნიშნავს: „წარმოავლინა რა მიტრიდატ ძალითა დიდითა ტიბერიოსმან... და იქმნა მიტრიდატ მეფე სომეხთა ზედა... და ამას უხმობდეს რომაელნი მიტრიდატ ივერსა“². და მართლაც, ტაციტის და კასიოსის ცნობით, რომაელებმა სომხეთში მიტრიდატი დანიშნეს მეფედ³. თეიმურაზი არც ამით კმაყოფილდება და იმოწმებს სომეხთა ისტორიკოსის მ. ჩამჩიანის ცნობასაც.

ასევე, რომაული ცნობები აქვს გამოყენებული თეიმურაზს, როცა ვაჩეს⁴ (ვახუშტით 213—231 წ., თეიმურაზით 219—233 წ.), ასპაგურის⁵ (ვახუშტით 262—265 წ., თეიმურაზით 259—266) და სხვ. მოღვაწეობის პერიოდს ეხება.

გარდა ქართულ-ბერძნულ წყაროებისა თეიმურაზი იყენებს აგ-

¹ „ივერიის ისტორია“... გვ. 132.

² იქვე, გვ. 146—147.

³ Латышев, Свед. гр. пис. III, 233—236. I, 221—622; შდ. ჭავჭავაძის, ქარლგ. ერის ისტ. I, 3.

⁴ „ისტორია ივერიისა“, გვ. 195—199.

⁵ იქვე, გვ. 108.

რეთვე სომხურ წყაროებსაც. იგი არა ერთხელ მიმართავს მოსე ხორენელის¹ და მიქაელ ჩამჩიანის² დამოწმებას. ხშირად ისინი კრიტიკის საგნადაა გამხდარი (ასე მაგალითად, მ. ხორენელის აზრი ბალისა და ნებროთის იგივეობის შესახებ, იხ. თეიმურაზის კრიტიკა, გვ. 44—47), მაგრამ უფრო ხშირად მათგან გრძელი ამონაწერებიცაა მოყვანილი, მაგალითად: „მოსვლისათვის რომაელთა მხედართ-მთავრისა კორბოლუნისა რომაელთა მხედრობითა აზიად პირის პირ წინააღმდეგთა მიმართ — ისტორიისაგან სომეხთა ისტორიკოსისა მიხაილ ჩამჩიანისაგან“, იმავე საკითხზე „ისტორიისაგან მოსე ხორენელისა სომეხთა ისტორიკოსისა“³ და მათზე დაყრდნობით აკრიტიკებს ვახტანგისეულ „ქართლის ცხოვრებას“ და ვახუშტის. „თუმცაღა მეფე და ვახუშტი სწერენ თჳსთა შინა მოთხრობათა ვითარმედ წუნი და არტანი აღილო იერეევანდ მეფემან სომეხთამანო; მაგრამ არა არს მოთხრობილი მათი ჭეშმარიტ; ამისათვის რომელ მო-

¹ „ივერიის ისტორია“, გვ. 44—47, 160, 165, 166, 169—170, 196 და სხვ.

² იქვე, გვ. 158, 147, და სხ. საინტერესოა, სარგებლობდა თუ არა თ. ბატონი-შვილი მ. ხორენელისა და მიქ. ჩამჩიანის სომხური გამოცემებით, თუ მათი თარგმანებით რუსულ ან ფრანგულ ენებზე. როგორც ცნობილია, მ. ხორენელის „სომხეთის ისტორია“ ჟერ კლდე 1809 წ. იოსებ თანესკოვის მიერ ითარგმნა სომხურიდან რუსულ ენაზე (იხ. М. Хоренский, Арменская история с кратким географическим описанием Древней Армении, пер. Иосифа Иоанесов, ч. I—II, СПб—1809 г.). ამდენად თ. ბატონიშვილს შესაძლებლობა ჰქონდა მისი რუსული თარგმანით ესარგებლნა. მაგრამ მიქაელ ჩამჩიანის „სომხეთის ისტორიის“ I—III ტ., რომელიც ვენეციაში 1784—1786 წწ. გამოიცა და არც მისი შემოკლებული რედაქცია, რომელიც იქვე 1811 წ. გამოიცა, არ ყოფილა თარგმნილი თეიმურაზის დროს არც რუსულ და არც ფრანგულ ენებზე, ევროპულ ენებთან იგი ითარგმნა მხოლოდ ინგლისურად (შემოკლებული რედაქცია, 1790 წ.

History of Armenia by Father Michael Chamich, from B. C. 2247, to the year of Christ 1790; ხოლო ორ ტომად 1827 წ. კალკუტაში (Translated from the original armenian by I. Ardal esp in two volumes. Calcutta, 1827), დანამდვილებით შეიძლება თქვას, თეიმურაზმა ინგლისური არ იცოდა და ამ გამოცემებით არც შეეძლო ესარგებლნა. მაგრამ, მიქ. ჩამჩიანის ხსენებული შრომის მეორე წიგნი თარგმნილი ყოფილა ქართულად (იხ. საისტ. საეთნოგრაფიო მუზეუმის ხელნაწ. N 3107). პროფ. ლეონ შელტოხისევიჩის მტკიცებით, თარგმანი სწორედ XIX ს. პირველ ნახევარში (ე. ი. თეიმურაზის მოღვაწეობის პერიოდში) პლატ. იოსელიანის მიერაა შესრულებული (პროფ. ლ. მელიქსეთ-ბეგი — მიქაელ ჩამჩიანის „სომხეთის ისტორიის“ ქართული თარგმანი. „საქ. მუზეუმის მოამბე“, VIII, 1935, გვ. 55—58. შტრ. მისივე ეპიზოდი პლ. იოსელიანის ცხოვრებიდან — „ლიტ. საქართველო“, 20—XII—1938 წ.). თ. ბატონიშვილის კი თავის „ივერიის ისტორიაში“ ამონაწერები მიქ. ჩამჩიანის პირველი წიგნიდან მოჰყავს (იხ. გვ. 158). მაშასადამე, ქართული თარგმანიც მას ამ შემთხვევაში არ შეეძლო გამოეყენებინა. ამდენად, შესაძლებელია დავასკვნათ, რომ თეიმურაზმა სომხურიც იცოდა და მ. ხორენელისა და მიქ. ჩამჩიანის „სომხეთის ისტორიის“ სომხური გამოცემებით სარგებლობდა.

მიქ. ჩამჩიანის თხზულების ევროპულ და ქართულ თარგმანებზე ცნობები გადმოშვა და მიმითითა პროფ. ლ. მელიქსეთ-ბეგმა, რისთვისაც მას ღიად ვმადლობ.

³ იქვე, გვ. 158, 160.

ეს ხორანელი სომეხთა ისტორიკოსი თავის ისტორიაში სწერს¹ და სხვა.

როგორც ნათქვამი გვექონლა, გარდა წერილობითი წყაროებისა, თეიმურაზი, როგორც ისტორიკოსი, მნიშვნელოვან ყურადღებას აქცევდა ისტორიულ სურათის აღსადგენად დარჩენილ ზნეჩვეულებიანალიზსა და თვით ზღაპარსიტყვაობასაც. „არიან ზღაპარ სიტყვაობანიცა — სწერს იგი, მეთოლოლიური ივერიისათვის თქმულნი სხვანი და სხვანი. რომელთაგანნი რომელნიმე მოვიხსენიე აქა“ და მათ შორის იგი მნიშვნელოვან ადგილს უთმობს თქმულებას ბ რ უ ტ ს ა ბ ძ ე ლ ზ ე ტარტაროზის მიჯაჭვისა და იუპიტერის მიერ დასჯილ პრომეთეოსის მიჯაჭვის შესახებ საყორნეზე². შესაძლებელია ეს თქმულებები უადვილო ადგილას და არა სწორად იყოს მოყვანილი და განმარტებული, მაგრამ თეიმურაზის მეთოდი სრულიად გამართლებულია და სწორი.

თეიმურაზ ბატონიშვილი სრულიად სამართლიანად, და ქართულ საისტორიო მწერლობაში პირველად, იძლევა ანალიზს არგონავტთა კოლხიდად მოსვლის შესახებ თქმულებისა. „არიან სხვანიცა მეთოლოლიურიანი მოთხრობანი და ზღაპარ სიტყვაობანი ვითარცა იგი ბედისათვისცა კოლხიდელისა და ოქროს მატყლოვანისა მისთვის ვერძისა, რომელნიცა კნინლა და ყოვლისა სოფლისა ისტორიკოსთა გვაუწყებს და მოთხრობაჲ მისი შთაიწერების შემდგომთა შინა უწყებათა ამის ისტორიისათვის თვის ადგილსა“³.

თუკი ძველს ქართულს საისტორიო მწერლობაში, პირველ რიგში „ქართლის ცხოვრებაში“ და ვახუშტის „საქართველოს ისტორიაში“. ეგრისის მიერ ლიხთ-იქითის მიღების შემდეგ, კოლხიდის უძველეს ისტორიის შესახებ არაფერია ნათქვამი, თეიმურაზი პირველად შეეცადა ეგრისის ძველი ისტორია სამართლიანად დაეკავშირებინა იბერიის ისტორიისათვის და დაეცვა იბერიელთა და კოლხთა ტომობრივი ნათესაობის არსებითად გამართლებული თეორია.

პეროდოტე, როგორც ცნობილია, იმ აზრისა იყო, რომ კოლხები ეგვიპტელების შთამომავალნი იყვნენ და ამის დასამტკიცებლად იგი ბოუთითებდა ზოგიერთ ჩვეულებებზე, რომელიც კოლხებში ბატონობდა, კერძოდ წინადაცვეთაზე და სხვა. თეიმურაზი გრძნობდა რა რომ

¹ „ივერიის ისტორია“, გვ. 162, შენიშვნა.

² იქვე, გვ. 8—9. აღსანიშნავია თეიმურაზისეული განმარტება ბ რ უ ტ ს ა ბ ძ ე ლ ზ ე რ ს ა რომ „ბრუტ-საბზელი თქმულ არს საბზლად ციკლოპის ბრონტოსისად“. (გვ. 8). ამ საკითხზე იხ. პროფ. ლ. მელიქსეთ-ბეგის, „მეგალიური. კელტურა საქართველოში“, 1938 წ. გვ. 12 და შემდეგ.

³ იქვე, გვ. 9.

ამ თეორიის მიხედვით შესაძლებელი იყო იბერთა და კოლხთა ტომობრივი ნათესაობის გამორიცხვა, სამართლიანად ილაშქრებდა მის წინააღმდეგ, შესაძლებელია თეიმურაზი ცდებოდა მაშინ, როდესაც იგი აღნიშნავდა, რომ კოლხებმა არ იცოდნენ წინადაცვეთაო, მაგრამ უდავოდ სწორია, როცა ამტკიცებს, რომ „რამე თუ ოდეს იყო ქართლოს და მისგან ქართლოსიანნი უეჭველად კოლხიდელნიცა იყვნეს მაშინ იგინივე ქართლოსიანნი“¹, ე. ი. როცა ხაზს უსვამს კოლხთა და იბერთა ნათესაობას და არ აცალკევებს მათ. ამის დასამტკიცებლად თეიმურაზს არა ერთი საბუთი მოჰყავს საქართველოს ისტორიიდან.

თეიმურაზი მშვენიერად გრძნობდა იმ ნაკლულოვანებას, რომელიც „ქართლის ცხოვრებას“ კერძოდ და საერთოდ ქართულ საისტორიო მწერლობას მის დრომდე ახასიათებდა — ეგრისის ისტორიის მოუხსენებლობა. ამიტომ იგი შეეცადა ეს ნაკლი შეეცხო და ამ მიზნით თქმულება არგონავტების შესახებ გამოეყენებინა. სხვა წყაროები, როგორც ჩანს, მისთვის უცნობი ყოფილა, ხოლო არგონავტთა შესახებ თქმულებით, კოლხეთის ძველი ისტორიის სურათის აღდგენა, ცხადია, შეუძლებელია, მაგრამ თეიმურაზის ეს პირველი ცდა უსათუოდ გამართლებულია და მისი მეთოდიც მიზანშეწონილია.

თქმულებას არგონავტების შესახებ თეიმურაზმა თავის „ივერიის ისტორიაში“ საკმაოდ დიდი ადგილი დაუთმო (იხ. გვ. 85—100). არგონავტთა მოსვლა და ოქროს ვერძის მოტაცება მას დეტალურად აქვს მოთხრობილი². როგორც თავის ადგილას ნათქვამი გვქონდა, ამ საკითხზე ბერძნულიდან მას სპეციალური შრომაც ჰქონია ნათარგმნი.

თქმულებას არგონავტების შესახებ თავისთავად ისტორიული ღირებულება გააჩნია, როგორც პროფ. ს. ჯანაშია აღნიშნავს, „უკვე ძველი საბერძნეთის მწერლებმა შეამჩნიეს, რომ ეს მითი მეტნაკლებად ნამდვილ, ისტორიულ, ცნობების გადამუშავებაა, რომ ოქროს ვერძი მიუთითებს ოქროს მოპოვების ჩვეულებაზე ადგილობრივ მდინარეებში ცხვრის ტყავეების საშუალებით“³. ამდენად ცხადია, რომ თეიმურაზის მიერ მოყვანა ამ თქმულებისა, კოლხიდის ძველი ისტორიული სურათის აღსადგენად გამართლებულად უნდა მივიჩნი-

¹ „ივერიის ისტ.“, გვ. 83.

² კოლხიდის უძველესი ისტორია, კერძოდ, არგონავტთა შემოსვლა, შედარებით მოკლედ, თეიმურაზის ცალკე სტატიის სახით დაიბეჭდა ჟურნ. „ცისკარში“ 1957 წ. (იხ. № 3, გვ. 33—47).

³ ს. ჯანაშია — „საქ. ისტ. კონსპექტი“, თბ. სახ. უნ-ტის შრომები, V, გვ. 62.

ნიოთ. მართალია, თეიმურაზი ცნობდა მას თქმულებად, ან როგორც
ეგი ამბობს „ზღაპარ სიტყვაობად“, მაგრამ, იგი ცდილობს მას ნამ-
დვილი ისტორიული მოთხრობის სახე მისცეს, თვით შემოსვლის
თარღიც კი განსაზღვროს და ამით, შეიძლება ითქვას, აჭარბებს კი-
დეც. მაგრამ თეიმურაზი უსათუოდ სწორად იქცევა, როცა ცდი-
ლობს კოლხეთისა და იბერიის ისტორია ერთმანეთისაგან არ იქნეს
წაწყვეტილი. ასე მაგალითად: მისი აზრით „უეტეს (ე. ი. აეტი, შ. შ.)
იყო ერთი მამასახლისთაგანი ივერიისა კოლხიდისა ქვეყნისა განმგებე-
ლი და უფლებასა ქვეშე მცხეთის მამასახლისისა“¹ და ამგვარი დასკე-
ნა უნდა გაეკეთებინა მას, რადგან მისი აზრით, ქართველები ერთ
მთლიან ტომობრივ ერთეულს შეადგენდა და, როგორც ის იტყუდა,
ყველა თემთა მამასახლისები მცხეთის მამასახლისს ემორჩილებოდ-
ნენ.

თუ გავიხსენებთ იმასაც, რომ თეიმურაზმა ბერძნულ წყაროებზე
დაყრდნობით მოუთხრო პომპეუსის შესვლა კოლხიდაში და იქ შექ-
მნილი მდგომარეობა, ნათელი გახდება მისი მიზანი, რომ ეგრისის
ისტორია, რომელზედაც ძველს ქართულ საისტორიო მწერლობაში
თითქმის არაფერია ნათქვამი, სრულუფლებიანი გახადოს და იბე-
რიის ისტორიის გვერდით დააყენოს. ეს მიზანი სრულიად გამართლე-
ბულია და მნიშვნელოვანი.

თეიმურაზ ბატონიშვილის „ივერიის ისტორია“ მიყვანილა მირიან
ნეფემდე. ამდენად მთელს მის კვლევის საგანს საქართველოს ისტო-
რიის ის პერიოდი შეადგენდა, რომელიც სიბნელით იყო მოცული,
ეს, ცხადია, გავლენას ახდენდა თ. ბატონიშვილის შრომის მეცნიერულ
ღირებულებაზე. გარდა ამისა, ქართული საისტორიო მწერლობა, კერ-
ძოდ „ქართლის ცხოვრება“ საქართველოს უძველესი ისტორიის სა-
კითხებში მაინცდამაინც სანდოს არ წარმოადგენდა, ხოლო ბერძნულ-
რომაული და საერთოდ უცხოური წყაროები იმდენად დაუმუშავებე-
ლი და უცნობი იყო, რომ მისი გამოყენება „ქართლის ცხოვრების“
ცნობების კრიტიკისათვის შეუძლებელი ხდებოდა. ის ნაკლულოვანე-
ბანი, რომელიც თეიმურაზ ბატონიშვილის შრომას ახასიათებს, კერ-
ძოდ, არა კრიტიკული დამოკიდებულება წყაროებისადმი, რომელიც

¹ „ივერიის ისტორია“, გვ. 86.

მის შრომაში ნათლად ჩანს, იმითაც აიხსნება, რომ სწორედ მეცხრამეტე საუკუნის დამდეგიდან იწყებოდა ქართული ისტორიული ძეგლების მეცნიერული, კრიტიკული შესწავლა, რომელშიაც თვით თეიმურაზიც აქტიურ მონაწილეობას იღებდა. არა თუ თეიმურაზისათვის, არამედ მის დროინდელ და შემდეგ დროინდელ მკვლევართათვისაც (ბროსე, ბაქრაძე, ყორდანია, ჯანაშვილი და სხ.) „ქართლის ცხოვრების“ მოთხრობა, საქართველოს უძველესი ისტორიის შესახებ, უცილობელ წყაროდ იყო აღიარებული.

მიუხედავად მნიშვნელოვანი ნაკულულოვანებისა, თეიმურაზ ბატონიშვილის შრომას უკვალოდ არ ჩაუვლია. მან, როგორც თავის ადგილას ნათქვამი გვქონდა, ბევრი ახალი საკითხი წამოაყენა, თუ ვერ გადაჭრა, ყოველ შემთხვევაში დაბადა ინტერესი მისი შემდგომი შესწავლისა და გადაჭრისადმი. იგი აგრეთვე, როგორც ისტორიკოსი, საკმაო გავლენით სარგებლობდა სხვა მკვლევარებზედაც, თვით ბროსეზედაც, ს. ბარათაშვილზე¹ და სხვებზე.

ჩვენ არ შეგვიძლია დავეთანხმოთ ჩუბინოვის აზრს, რომლის მიხედვით „თეიმურაზ ბატონიშვილის საქართველოს ძველ ისტორიას, რომელიც განსხვავდება მოთხრობის უბრალოებით და მომხიბლავი მჭევრმეტყველობით, აქვს უფრო ლიტერატურული ღირსება, ვინემ ისტორიული“². თ. ბატონიშვილის „ივერიის ისტორიის“ ამგვარი, ზოგადი მიმოხილვაც კი, ამის წინააღმდეგ ლაპარაკობს, ხოლო მისი მთელი შემკვიდრობის და შრომების დეტალური ანალიზი და შესწავლა ბევრს ახალს იტყვის თეიმურაზ ბატონიშვილის, როგორც საქართველოს ისტორიკოსის, ღირსების შესახებ.

¹ შდ. Г. Натадзе, Сулхан Баратов как историк... გვ. 92.

² „ქართლის ცხოვრება“, ნაწ. II, 1854, წინასიტყვ. გვ. XVI.